

MÜSAVAT

№9(13)

1998-ci il

Müsavat Partiyasının tarixi-siyasi jurnalı

BU SAYIMIZDA OXUYUN:

Müsavat partiyasının bəyanatı

Azərbaycanda nümayişlər, mitinqlər

S. Şaumyanı müdafiə edənlər kimlərdir?

Stalin və Vahid Azərbaycan problemi

RƏMZLƏR, GERBLƏR, ORDENLƏR

Müsavatçı - yazıçı Seyid Hüseynin istintaq materialları

İSTİQLAL TƏŞKİLATIMIZ - «OCAQ»

Баш Редактор:
Нәсиман Жагублу

Баш Редактор мұавини:
Расәт

Редаксия Һеј'әти:

Иса Гәмбәр
Мәһәммәд Көнкәрли
Чәмил Үнал
Әһмәд Гарача
Вургун Әјјуб
Ариф Һәмбјев
Сүлһәддин Әкбәр
Ниязи Мәһди
Ибраһим Зејнәддинли
Мәһман Чавадоглу
Нәсиб Нәсибзаде
Мирбаба Бабаев
Ајдын Балаев
Һикмәт Һәмбизаде
Рауф Арифоглу
Сәһраб Мәһәррәмөв

Компүтер ығычысы:
Нәзакәт Мурадова
Тәртибатчы-дизайнер:
Исмајыл

Редаксия үнваны:
*Бакы шәһәри,
Азәрбајчан проспекти 37.*

Мүсаваг Партијасынын
Информасия Мәркәзиндә
ығылыб вә сәһифәләниб
Шәһадәтнамә нөмрә 368.

Бу сајымызда:

1. Мүсаваг Партијасынын сечкиләрлә бағлы бәјанаты.....2
2. Мүсаваг Партијасынын Башғаны Иса Гәмбәрин Азәрбајчанын Дөвләт Башчысы Һејдәр Әлијевә чавабы.....4
3. Баш редактордан: "Азәрбајчан митингләр, нүмајишләр далғасында".....6
4. Нәсиман Жагублу - "Алтмыш илдик өмрүн мә'налы јашангтылары".....8
5. Азәрбајчан КП МК-нын Биринчи катиби Һејдәр Әлијевин С. Шаумјанын јубилејиндәки чыхышындан.....9
6. Шөвкәт Тағыјева - "Бөлүнмүш халғлар" проблеми, Сталин вә Ваһид Азәрбајчан мәсәләси".....11
7. Муса Гасымов - "Азәрбајчан-Русја-Түркия - Инкиләрә - Франса мүнәсибәтләриндә өсир дәјишдирилмәси мәсәләси".....14
8. Маариф Тејмуров - "Рәмзләр, кәрбләр, орденләр".....19
9. Ә. Әләкбәрөв - "Өзнү дәрк ет, Аллаһыны дәрк едәрсән".....22
10. Зејнәб Фәрһад гызы, Пәрванә Јәһја гызы - "Истиғлал тәшкилатларымыз- "Очаг".....26
11. Ајдын Һүсејнзаде - "Сејид Һүсејн".....30
12. Хејрулла Мәммәдов. Бир шәклин тарихчәси.....40
13. И.Гәмбәрөвүн русдилли әһалијә мүрачигәти.....45
15. Јени китаблар.....46

Рәссам: Рәис Рәсулзаде
Мүғавилә гижмәти илә.
Индекс: 76394
Мүсаваг 9(13)
1998-чи ил, сифариш, сајы
Һесаб нөмрә 1700194, код 501736

МУСАВАТ ПАРТИЈАСЫНЫН 11 ОКТЯБР ПРЕЗИДЕНТ СЕЧКИЛЭРИНИН НЭТИЧЭЛЭРИ ИЛӘ БАҒЛЫ БӘЈАНАТЫ

МусаваТ Партиясы 11 октябр 1998-чи илдә кечирилән президент сечкиләри илә бағлы гејд едир ки, президент сечкиләри әрәфәсиндә

ӨЛКӘДӘ СЕЧКИГАБАҒЫ ДЕМОКРАТИК ШӘРАИТ ОЛМАМЫШДЫР:

Реал һакимијәт бөлкүсүнүн апарылмамыш, ганунверичи вә мәһкәмә һакимијәтинин ичра һакимијәтинин өләвәси кими фәалијәт көстәрмишдир.

Конститусияја вә ганунларла, о чүмләдән Азәрбајчанын үзәринә көтүрдүјү бейнәлхал тәһдәдүләрә зидд олараг сечкили јерли өзүнүндаирә структурлары јарадылмамыш: һарби-полис режиминә әсасланан нисби стабиллијә наил олмаг ады алтында апарылан сијаси репрессиялар системли характер алмыш; вәтәндашларын сөз, мәтбуат, азад сурәтдә топлашмаг вә с. һүгуғлары һакимијәт органлары тәрәфиндән даим позулмуш, сијаси мәнсубияјәтә, јадфирлилијә көрә тәғибләр һәјат нормасына чеврилмиш: сијаси партијаларын, ичтимаи тәшкилатларын ганунаујун фәалијәти мөһдудлашдырылмыш; орду, полис, мәһкәмә вә милли тәһлүкәсизлик органларынын али ичра структуру тәрәфиндән мөгсәдәјәнлү шәкилдә сијасиләшдирилмишдир.

Сијаси оппонентләр инзибати һүгуғ позмалар јолу илә гондарма иттиһамларла чинајәт мәсулијәтинә чәлб едилмиш, һәбс олунмуш сијаси мәһбуслара ишкәнчәләр верилмиш; тајфа, клан мәнәфеләри ганундан үстүн тутулмушдур.

АЗАД ВӘ ӘДАЛӘТЛИ СЕЧКИЛЭРИН КЕЧИРИЛМӘСИ ҮЧҮН ТӘ'МИНАТЛИ ГАНУНВЕРИЧИЛИК БАЗАСЫ ЈАРАДЫЛМАМЫШДЫР.

Өлкәдә сечкиләри тәшкил едиб кечирилмәли олан МСК-нын президентлијә намизәдләрдән биринин һ.Әлијевин вә онун партијасынын үстүнлүк тәшкил етдији парламентин нумәјәндәләриндән тәшкил едилмәси нәтичәсиндә сијаси балансы позулмуш; әрази вә мәнтәгә сечки комиссиялары МСК тәрәфиндән јарадылдыгы үчүн бүтүн сечки комиссияларынын фактики чөһөтдән намизәдләрдән биринин нәзарәти алтында олмуш, бунунла да сечки комиссияларынын мүстәгиллији, битәрәфлији, ејни заманда гаршылыгы нәзарәт принципләри позулмуш, сечкиләрин еффеktiv мұшаһидәси үчүн шәраит јарадылмамыш, ичра структурларынын сечки просесинә мұдахиләсинин гаршысыны алмаг үчүн механизмләр мөјјәнләшдирилмәмишдир.

ИДДАИЧЫ ТӘРӘФЛӘРӘ СЕЧКИЛӘРДӘ БӘРАБӘРҮГУГЛУ ИШТИРАК ИМКАНЛАРЫ ВЕРИЛМӘМИШДИР.

Намизәдләрин гејдә алынмасы ганунла дејил, МСК үзвләринин мұлаһизә-

ләриндән асылы олмуш, республика әразисиндә фәалијәт көстәрән телекомпаниялар президентлијә намизәдләрдән бири олан өлкә башчысынын вә һаким сијаси партијанын нәзарәти алтында олмуш, тәблиғат вә әкс-тәблиғат кампаниялары мұвафиг ганунверичилијә көрә дејил, јерли ичра структурлары нумәјәндәләринин мұлаһизәләринә ујун олараг тәшкил едилмиш, дөвләт башчысы, ејни заманда президентлијә намизәдләрдән бири олан һ.Әлијевә гаршы тәблиғат апаран әјры-әјры групплар, сијаси вә ичтимаи тәшкилатлар, сијаси һадимләр, зијалылар тәғиб вә тәзјигләрә мөрүз галмыш, һәбс едилмишләр.

Намизәдләрин өз тәблиғат кампанияларыны апармаг үчүн малијә имканлары кәскин шәкилдә фәргләнмишдир.

СЕЧКИ КҮНҮ СЕЧКИЛЭРИН НЭТИЧЭЛЭРИНӘ ТӘСИР ЕДӘЧӘК ЧИДДИ ГАНУН ПОЗУНТУЛАРЫНА ЈОЛ ВЕРИЛМИШДИР.

Сечкиләрин кечирилдији, сечкиләрин нәтичәләринин мөјјәнләшдирилдији заман сахтакарлыгларла јол верилмиш, сечки күнү сечки просесинә кифәјәт гәдәр еффеktiv мұшаһидәнин тәшкил едилмәсинә сүни маневәләр јарадылмыш, јерли ичра һакимијәти структурлары, полис вә дикәр инзибати органларын нумәјәндәләри сечки күнү сечки просесинә мұдахилә етмишләр.

Алынан мө'луматлара көрә, сечкиләрин мүтләг әксәријәти өз мұлаһизәләри вә мұхалифәтин сечкиләрдә иштирак етмәмәк барәдә чағырышлары илә әләгәдәр сечкиләрдә иштирак етмәмәси, 2 милјондан артыг Азәрбајчандан кәнәрда јашајан сечкинин сечкиләрдә иштиракына шәраит јарадылмамасы нәтичәсиндә сечкиләрдә һәтта 25 фаизә ендирилмиш јетәрсај алынмамышдыр. Сечки мәнтәгәләринин мүтләг әксәријәтиндә комиссия үзвләри вә ичра структурларынын әјры-әјры нумәјәндәләри тәрәфиндән һәјдәр Әлијевин хәјринә олан бүлләтәнләрин сечки гутусуна атылмасы, бир сечкинин башга сечкиләрин әвәзинә сәс вермәси барәдә мө'луматлар јайылмагдадыр.

МусаваТ Партиясы бүтүн дејиләнләр нәтичәсиндә өлкәдә сечки дејил, президент тәјинетмә мөгсәди илә һәрби-полис әмәлијәтинин һәјата кечирилдијини нәзәрә алараг бәјан едир ки:

* Гејри-демократик шәраитдә кечирилән гејри-азад вә әдаләтсиз президент сечкиләринин Азәрбајчанда ичраеди чы һакимијәтин формалашмасы мәсәләсини һәл етмәдијини,

* Бу јолла јарадылмыш һакимијәтин Азәрбајчанын проблемләрини һәл етмәјә гадир олмадыгыны:

* Сахта сечкиләрин өлкәдә давамлы сијаси стабиллијини јарадылмасына имкан вермәјәчәјини:

* Сахтакарлыглар гурулмуш һакимијәтә ичтимаи инамын олмајачагыны:

* Сечки сахтакарлыгларынын өлкәмизин бейнәлхалг нүфузуна зәрбә вурачагыны:

ӘСАС КӨТҮРӘРӘК 11 ОКТЯБР 1998-ЧИ ИЛДӘ КЕЧИРИЛӘН ПРЕЗИДЕНТ СЕЧКИЛЭРИНИН НЭТИЧЭЛЭРИ ТАНЫНМАЈАЧАГ.

МусаваТ Партиясы Азәрбајчанда азад вә әдаләтли сечкиләрин кечирилмәси јолу илә лекитим һакимијәт структурларынын јарадылмасы истигамәтиндә мұбаризә давам етдирәчәкдир.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BAŞÇISI HEYDƏR ƏLİYEV CƏNABLARINA

Hörmətli Heydər bəy!

1998-ci il avqustun 4-də bir neçə partiya liderinə, o cümlədən mənə ünvanladığınız müraciətə görə minnətdarlığımı bildirirəm və bu müraciətlə bağlı bəzi mülahizələrimi Sizinlə bölüşmək istəyirəm:

Ölkəni idarə etdiyiniz beş il ərzində ilk dəfə olaraq hakimiyyət və demokratik müxalifət arasında dialoq yaranmasını təqdirləyici hesab edirəm. Demokratik qüvvələrin vətəndaş həmrəyliyi ilə bağlı çağırışları vaxtında eşidilsəydi, ölkədə hökm sürən çoxillik daxili gərginlik yaqın ki, çoxdan aradan qalxardı.

Mən seçki qanunvericiliyini demokratikləşdirmək istiqamətində son həftələrdə atılmış addımları da müsbət qiymətləndirirəm.

Həmçinin, prezident seçkiləri ərəfəsində siyasi senzuranın ləğv edilməsi barəsində verdiyiniz

qərar insan hüquqlarını məmur özbaşnalığından qorumaq yolunda bu günkü Azərbaycan cəmiyyətinin mühüm nailiyyəti kimi qəbul edilir. Qeyd etmək istəyirəm ki, Konstitusiyada təsbit olunmuş söz azadlığının bərqərar olması üçün bir sıra digər addımlar da zəruridir və ən başlıcası, ümid edirəm ki, jurnalistlərin söylədikləri fikirlərə görə məhkəmələrə çəkilməsinə son qoyulacaq.

Onu da qeyd etməliyəm ki, Sizin yalnız qeydiyyat alınmış siyasi partiyalara müraciətiniz təəccüb doğurur. Heç bir hüquqi və mənəvi normalar belə yanaşmanın ədalətli olduğuna dəlalət etmir. Konstitusiyaya görə qeydiyyatın olmaması təşkilatın və vətəndaşın fəaliyyətinə heç bir maneə yaratmış. Əstəlik, hamıya məlumdur ki, məhz 1994-cü ildən bəri iqtidara "yad" olan təşkilatların qeydə alınması, demək olar, qeyri-mümkündür. Bundan başqa Azərbaycanın da imza atdığı ATƏT-in Vyana konfransı aktının müddəalarına və ölkəmizin üzv olmağa cəhd etdiyi Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının xüsusi qərarına görə hökumət bütün təşkilatları qeydiyyatdan keçmək hüququ verməyə, qeydiyyatdan keçməyən təşkilatların fəaliyyətinə isə maneə olmamağa borcludur.

Beləliklə, mən müxalifət düşərgəsindən məhz kimlərlə danışıqlar aparmaq barədə Sizin seçiminizi o qədar də əsaslı hesab etmirəm və inanıram ki, bu məsələyə yenidən baxmaq olar.

Sizin "seçkiqabağı şəraitin demokratikləşdirilməsi və ölkədə demokratik azadlıqların bərqərar olması haqqında" müxalifətdən olan namizədlərin tələblərinin bilavasitə seçkiyə aid olmaması barəsindəki fikirlərinizlə də razılaşa bilmirəm. Görəsən, doğrudanmı, namizədlər mövcud şəraitdə, yəni real repressiya təhlükəsi altında uğurlu seçkiqabağı kampaniya apara və yaxud belə şəraitdə seçicilər öz rəylərini azad ifadə edə bilərlər? Bu gün Məsəvat Partiyasının bir sıra üzvləri, tərəfdarlarımız, hətta sadəcə olaraq bizə yaxın adamlar uydurma ittihamlarla həbsxanalara atılıb. Belə şəraitdə bizim fəallər öz namizədlərini effektiv şəkildə təbliğ edə bilərləmi?

1993-cü il iyun qiyamından 5 il keçməsinə, artıq qiyamçılar üzərində məhkəmə prosesinin qurulmasına baxmayaraq, bu qiyamçıların qarşısını almağa çalışan milli hökumətin üzvlərinə qarşı qaldırılmış cinayət işlərinə hələ də xitam verilməyib. Bu gün bizə hətta ölkənin daxilində istədiyimiz yerə getmək belə yasaq olunub. Belə şəraitdə seçicilərlə görüşmək, səmərəli seçki kampaniyası

aparmaq mümkündürmü?

Siz bildirirsiniz ki, "... seçkilərin azad və ədalətli keçirilməsini təmin edən bütün təkliflər nəzərə alınır". Doğrudanmı belədir? Mərkəzi Seçki Komissiyasının Sizin tərəfinizdən təklif olunan struktur, bu komissiyanın tərkibi (üzvləri və sədri) bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermirmi ki, prezident seçkiləri də 1995-ci ilin Parlament seçkilərinə uyğun ssenari ilə keçiriləcək? Xatırladıram ki, həm Məsəvat Partiyası, həm də bu partiyanın majoritar dairələrdən irəli sürdüyü namizədlərin böyük əksəriyyəti MSK-nın həmin üzvləri tərəfindən seçkilərdə iştirak etməyə buraxılmamışdılar. Bütünlüklə Sizin iradəyinizdən asılı olan Ali Məhkəmə də bizim şikayətimizi təmin etməmişdir. 1995-ci ildən bəri nə dəyişmişdir? Çox az bir şey...

Və o azsaylı dəyişikliklərdən biri də budur ki, əgər 1995-ci ildə bizi seçkilərə buraxmamışdırlarsa, indi bizi orada iştiraka dəvət edirlər. Hansı məqsədlə? Sizin bildirdiyinizə görə milli mənafəə naminə. Lakin görünür ki, milli maraqları və onlara xidmət yolunu biz müxtəlif cür başa düşürük.

Biz tamamilə səmimi şəkildə hesab edirik ki, ölkəmizdə azad və ədalətli seçkilər keçirmək mümkündür. İnənəm ki, bizim vətəndaşlar öz hökumətlərini seçməyə və dəyişməyə hazırdırlar. Nəhayət, ölkəmizdə hakimiyyətin dinc, demokratik seçim yolu ilə dəyişməsi ənənəyə çevrilməli və hakimiyyət dəyişikliyi faciə kimi qarşılanmamalıdır. Məncə, xalqımıza və onun seçiminə inanmalıyıq. Öz xalqına inanmayan siyasətçi kənar qüvvələrdən asılılığa məhkumdur.

Azad və ədalətli seçkilər yalnız legitim hakimiyyətin formalaşması üçün deyil, həm də vətəndaşlara öz ölkələrinin taleyi ilə bağlı məsuliyyət hissi aşılamaq üçün lazımdır. Bəli, məsuliyyət və narahatlıq hissi olmadan Qarabağı azad etmək də, Vətəni müdafiə etmək də, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmaq da, ölkənin effektiv inkişafına nail olmaq da mümkündür deyil. Axi, vətəndaşsız, yalnız hökmdarlardan və təəbbürlərdən ibarət bir ölkə yaratmaq cəhdi elə bizim öz gözümüzün qabağında 1991-ci ildə tarixi məğlubiyyətə uğradı.

Tez-tez azadlıqların məhdudlaşdırılması stabilliyin qorunması zərurəti ilə izah edilir. Lakin unutmayaq ki, 20-ci əsrin sonu bizə ən "stabil" diktaturaların ölkələri xaos girdabına, xalqları vətəndaş qarşudürməsinə sürükləyərək necə dağılmasının çoxsaylı nümunələrini göstərdi. Tanrının şəriki olmadığı kimi, demokratiyanın da alternativiyə yoxdur!

Demokratik müxalifətin prezident seçkiləri ilə bağlı mövqeyini bir daha nəzərinizə çatdırmaq istədim:

- biz istəyirik ki, seçkiləri bütün yarışlarda olduğu kimi müstəqil hakim, hökumətdən asılı olmayan dövlət orqanı keçirsin;
- biz istəyirik ki, cəmiyyət seçkilərə nəzarət edə bilsin, bütün namizədlər bərabər imkanlara malik olsun, vətəndaşlar təqiblərdən çəkinməyərək seçki kampaniyasında iştirak edə və azad şəkildə səs verə bilsinlər;
- biz istəyirik ki, seçkilərdən sonra ölkəmizdə insan azadlıqları yüksələn xətlə inkişaf etsin və vətəndaşın azadlığı hər hansı bir prezidentin əhval-ruhiyyəyindən asılı olmasın.

Hörmətli Heydər bəy!

Ərazinin böyük bir hissəsi işğal olunmuş, əhəlisinin yeddidə biri qaçqın, onda doqquzu yoxsul olan ölkəmizin gələcək taleyi ilə bağlı məktubunuzdan da görünən narahatlıq hissi ümid etməyə əsas verir ki, nəhayət başlanan dialoq davam edəcək və mövqələrimizi yaxınlaşdırma biləcəyik. Axi, ölkəmizin taleyi ilə bağlı baxışlarımız müxtəlif olsa da, ölkəmiz özü biridir.

HÖRMƏTLƏ

İSA QƏMBƏR

MÜSAVƏT PARTİYASININ BAŞQANI

08 avqust 1998-ci il.

АЗƏРБАЈЧАН НУМАЈИШЛƏР, МИТИНГЛƏР ДАЛҒАСЫНДА

Бојук тарихи вә зәнкин өн'әнөлери олан Азәрбајчан Халг Һәрәкаты өзүнүн јени мәрһәләсиндәлир. Азәрбајчанын азадлығы, мүстәғиллији угрунда апарылан угтурул мүбаризәдән сонра, һәрәкат демократ дәвләт гуручулуғу вә азад сечкиләр шүары алтында күтләни сәфәрбәр етмәкдәлир. 19-чү әсрин әввәлләриндән јени мәзәмунда формалашмага башлајан Азәрбајчан Халг Һәрәкаты сонраки илләрдә Шәрјин милли күлтүр вә Гәрбин демократик өн'әнәләрини өзүндә бирләширән мүбаризә васитәсинә чеврилди. 1918-1920-чи илләрдә Демократик Чумһуријәт гуручулугумузу вә 70 илә јахын мүддәтләк коммунист режими илә мүбаризәмизи тајнагландыран Азәрбајчан Халг Һәрәкаты олмушду. Тәәссүфләр ки, 1993-чү илин ијүн һадисәләриндән сонра һакимијәти ала кечирән Һејдәр Әлијев иғтидары Азәрбајчан Халг Һәрәкатынын мән'на вә мәзәмуну дүзкүн гижәтләндирмәди. Нәтичәдә коммунист шүрүлү бу диктатор инди өзү халг һәрәкатынын чошгун далғаларында чабаламаг дадыр. Бәс бу күнкү митингләрин, нүмајишләрин башлыча угуру нәдәдир? Бу мәсәлә илә бағлы бә'зи ачығламалара дигәт елөк.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ИДАРӘЕТМӘ ПРИНСИПИНДӘ ГОНДАРМА "ХАЛГ" СӨЗҮ

Һејдәр Әлијев коммунист режимини јетирдији бир "КГБ" генеральдыр. Бу режимин тә'сири онун сijasи әхлагында, даяршышында, данышығ нитгиндә өзүнү көстәрмәкдәлир. һазыр стереотипләрдән, стандарт гәлибләрдән Коммунист Партијасы гурумларынын аб-һавасы илә гурулмуш Һејдәр Әлијев нитги бу күн

адамлары јорур, чәфәнқијат данышығ тәрзини хатырладыр. Адамлар онун делдикләринә инанмыр, вердији вә'дләри исе чидди гәбул етмирләр. Вә һамыда бәлә бир тәсәвүр јаранмагдадыр ки, Һејдәр Әлијев елә јетмишнчи илләрин Һејдәр Әлијевидир. О заман да алгышлар алтында јалан вә'дләр верир, Азәрбајчаны "чәннәт"ә дөндәрирди, инди дә. Бәс Һејдәр Әлијев и халгын гәзәбиндән мүвәггәти оларағ хилас едән нәдир? Шүбһасиз ки, елә халгын өзүдүр. Һәр јердә халгын адындан сүн'и истифадә едән бу адам коммунист идәрәтмә системини өз сәләфләриндән, көрүнүр јахшы ејрәнмишди. Бир заманлар, Ленин дә, Сталин дә, Мир Чәфәр Бағыров да халг адындан бәлә "јарарланырдылар". Лакин Һејдәр Әлијев һәмин шөхсләрин сонрадан елә халг тәрәфиндән дә лә'нәтләндијинини шаһиди олса да ојуну давам етдирмәк нијјәтиндән чәкинмир.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ҮСУЛЛАРЫ ВӘ ДОН КИХОТОН ЈЕЛ ДӘЈИРМАНЫ ӘВВАЛАТЫ

Лакин просесләр дурулмагда, халг исе Һејдәр Әлијев хофундан хилас олмагдадыр. Сүн'и вә гондарма "дәвләт чеврилишләри" ады илә адамлары горхуда сахлајан Һејдәр Әлијев үсуллары чүрүмкәдә вә Дон Кихотун јел дәјирманы илә савашыны хатырлатмагдадыр. Бир вахтлар адамларда горху јарадан бу үсуллар инди күлүш вә ачы гәгһәләләр доғурур. Адамлар бомба, партијачы маддә сөзләрини һезин бир тәбәссүмлә гаршыладыр вә баша: дүшүрләр ки, бу јәнә о режимин мүвәггәти јашама, һакимијәтдә галма: чәһлләриди. Дөвран дәјишир, һадисәләр јени характер алыр.

НОВХАНЫ МИТИНГИНДӨН БАШЛАНАН ЈОЛ

1998-чи илин мај пикетиндән сонра: һәмин

ајын 31-дә Новханда кечирилән митингин бөјүк тә'сири вә әһәмијәти варды. Һәмин күнә гәдәр М. Ә. Рәсулзадәнин адыны тутмајан иғтидар, һејкәли дөврәјә алыб кимсони ораја бурахмағ истәмирди. Демократик гүвәләр исе өз күчләрини сүбүт едиб рејим тәрәфдарларыны бир кәнара итәләјиб, бөјүк өндәрә севки вә мәһәбәтләрини, һизмәтләрини көстәрдиләр. Бу әсил гәләбә иди! Халгын гәләбәси!

М. Ә. Рәсулзадәнин мөзарынын јерини һәтта билмәјән, онун адыны тәһигрә тутан бу адамлары һәрәкатчыларә, истиғлал мүчадиләринә манечилији баш тутмады. Демократик гүвәләр кәрјинлијин јаранмамасы үчүн әввәлчә Новханы

мөзарыстанлығына: үз тутулар, митингә орада башладылар. Азәрбајчан Халг Һәрәкатынын лидерләриндән - Әбүлфәз Елчибәјин, Иса Гәмбарин, Таһир Кәримлинин, бөјүк өндәрин нәвәси Рәис Рәсулзадәнин, танынмыш тәдғигачылардан - Тејјуб Гурбанын, Нәсиман Јағублун чыхышлары марагла гаршыланды. Митингин апарычысы бу сәтирләрин мүвалифи иди.

Новханы митинги Һејдәр Әлијев хофуну күтлә үзәриндән бир аз да көтүрүлмәсинә көмәк етди.

МОТОДРОМДА ҮМУМРЕСПУБЛИКА МИТИНГИ

Новханы митингиндән башланан јол бу дәфә Мотодромда јекунлашды. Чохлу сәјда инсан ахыны јолун узатлығына бахмајарағ мейдана ахышырды. Инсанлар авторитар рејимә, клан-тағфа идәрәтмәсинә дәрин нифрәтләрини кызләтмирдиләр. Бу нифрәт исе адамларын гәзәб сәсләриндә бәлә ешидилди: "Исте'фа!" Митинги Мүсаваг Партијасынын кәтиби Ибраһим Ибраһимли апарды. Митингдә танынмыш siyasи хадимләрдән - Ә. Елчибәј, И. Гәмбәр, Л. Ш.

Зачыјева, И. Исмајылов, А. һаңчыјев, зијалылардан - Р. Рөвшән, Ф. Кәримова: вә башгалары чыхыш етдиләр. Митингин сонунда П. Һүсејнов Гәтнамә охуу.

Мүсаваг Партијасынын Башғаны И. Гәмбәрин чыхышында сөсләнән Халг Гурултаји идејасы сонрадан иғтидарын чанына горху салды.

12 сентјабр һадисәләри

Мүхалифәт нөвбәти тәдбири сентјабр 5-нә тә'јин етмишди. Лакин Бақыда: "Бејнәлхалг Ипәк јолу" конфраһсынын кечирилмәси илә бағлы митинг сентјабр 12-нә кечирилди. Иғтидар исе бүтүн гүвәси илә митингә манә олмағә чалышыр, адамлары "Азадлыг" мейданына бурахмағ истәмирди. Беләликлә, саат 17.00-да: башланан гаршыдурма 3 саатә гәдәр давам етди. Тутуланлар, дәүләнләр, һөбс едиләнләр... полисә митингчиләр арасында: чарпышмада бир һәгигәт ајдынашды: адамлар Һејдәр Әлијев рејиминдән горхмур вә рејимдән чана добулар.

СЕНТЈАБР НУМАЈИШЛӘРИ

Мүхалифәтин мүбаризәси давам етмәкдә иди. 12 сентјабр һадисәләриндән сонра: тутуланларә ишкәнчә вердирән, бә'зән физики тәзјигләрлә телевизјаја: чыхарыб јалан ифадәләр вермәјә мөчбүр едән иғтидар ишкәнин наил ола билмәди. Аз кечәмшин тутуланларын әксәрјәтијини һәбилдән азад етди. Сентјабр 20 вә 27-дә кечирилән ичазәли күчә нүмајишләринә он минләрлә адамын чөлб олунмасы иғтидарын нуфузуну итирдијини, дајагларынны исе

сарсылдығыны сүбүт едир. Нечә илләрдир ки, алпадылмыш, проблемләри һөлл едилмәмиш, торпағы гајтарылмамыш инсанлар Һејдәр Әлијев рејиминдән гуртулмағ истәјиндиләр. Бу истәк етдикчә аловланыб гәзәбә, нифрәтә чеврилди. Халгын гәзәбинин, нифрәтинин сонуну исе диктаторлар јахшы баша дүшүрләр!

АЛТМЫШ ИЛЛИК ӨМРҮН МӘ'НАЛЫ ЈАШАНТЫЛАРЫ

С он илләрдә һәҗәтимыза: сых шәкилдә дахил олан сijasәт еми вә миллип истиглал мүбаризәмизин давами кими 1988-чи илдән башлајан Азәрбајҗан Халг һәрәкаты аҗры-аҗрылығда: шәхсләрин, бүгүвлүкдә исә халғымызын характеринин јени кејфијәтләринин ачылмасына: чидди тәкан верди. Вә бир заманлар сәтиралты мә'наларда, гапалы мәчлисләрдә ишләдилән "азадлығ", "мүстәғиллик" сөзләрини бөјүк мејданларда: учадан, горхмадан, миллип севни һиссләријә шүара: чевирәнләрдән бири дә Тоғиг Гасымов олду.

Бөјүк өндәр М. Ө. Ресулзадә јазырды ки, Азәрбајҗан давасынын бөјүк тарихи вардыр, бу тарихи даваны башлајанлар вә онун давамчылары вардыр. Бу мә'нада: Тоғиг Гасымов Азәрбајҗан давасынын ән сынамыш лидерләриндән бири кими фәалијәтини давам етирмәкләди.

Инсанын јүксәк нүфузуну, халг арасында машурлуғуну тәнизмләјән өлчүләри бөјүк вәзиләрди тутмағла дәрләндирмәк олмас. Һәрмәти, нүфузу әбәди дән ән бөјүк кәстәрчи амил, инсанын идејаја: сәләғәтиндә вә она: чандан бағлы галмасындадыр.

Бөјүк өндәр М. Ө. Ресулзадә идеја: илә дин вә мәзһәб арасындағы јахынлығга: тохунарағ јазырды ки, һәр кимисиндә ејнијәт јахынлығы вардыр. Инсаны идејадан, дин вә мәзһәбдән узағлашдырмағ үчүн, ону ја-кәрәк өлдүрәсән, ја: да-бу идејанын (јахуд дин вә мәзһәбин) пучлуғуна: инандырасан. Башға: гаданын мөвчүдлуғу мүмкүн дејилди. Тоғиг Гасымов бу узун вә мәшәғгәтләрдә долу мүбаризә јолунда: чандан әзиз билдји Азәрбајҗан мүстәғиллији идејасыннан асла үч чевирәди.

М. Ө. Ресулзадә јазырды: "Азәрбајҗан давасы бәлә үч-беш кишини һәҗәтилә өлчүлөчәк кичик бир дава: дејилди. Онун шүһәда: ганыла: төғдис (мүғдәлсә сајылма) едилмиш фикир мүссәсәләри вардыр".

Азәрбајҗан Халг һәрәкатыны бу күн тәһриф дән, чидди тәғтилә мә'руз гојанлар онун давамчыларыны мә'нән сылдыра: билмәдиләр. Чүнки, бу һәрәкат јүзләрдә шөһид вермиш, Тоғиг Гасымов кими вәтәнпәрвәр шәхсијәтләр јетирмишди. Бу һәрәкатын мә'на: вә мәзмуну Азәрбајҗанын мүстәғиллијиндән јоғрулмуш, әсил мә'нада: өзүнүн мүридләрини јетирмишди. "Мүридлик", "фәдаилик" сөзләринә бәрәбәр тутулан бир һәрәкаты вә онун Тоғиг Гасымов кими шәхсијәтләрини

сындырмағ, ләкәләмәк гејри мүмкүндүр. М. Ө. Ресулзадә јазырды: "Буну билмәлији ки, "Давамыз" фани үч кишини инһисарына: алыначағ гысыр бир дава: дејилди. О нәсилдән-нәслә дөвр едилән фикир мүссәсә вә шәхсијәтләринә саһиб вәләд (өвләд) бир давадыр. Тәчрүбәли бөјүкләри илә делиғатлы көңчләрини голмас идеал вә фикир тәсаудијәлә бир-биринә сымсыхы бағлајан бир дава!"

Бу күн алтмыш иллик јубилејини гејд етдијимиз әвәзсиз ағим, тағнымыш сәјасәтчи Тоғиг Гасымов көңчлија, Азәрбајҗанын мүстәғиллији јолунда: инамла: кәдәнләрә һәғигәтән чаллы бир өрнәкдир.

Тез-тез шөһәрдә пај-пизада: кәзән (онун шөхси машыны жохур), ағ плашлы (нечә илдир кејлији), әлиндә гара: дипломаты олан (нечә илдир көзләрдији), ағ саялы, мүдрик көрүнүшү бир адамы көрүк. Һамымыз кими ештијан үчиндә олан бу адамы көрәнләр дәнүб тәғчүблә бир-бирләриндән сорутулур: "Бу ки, Тоғиг Гасымовдур. Бес дејилрәр јејиб, дагыды? Сәдә бир өмүр јашадыр!" Һәлә чоғ алданышларын һәғигәтинә вағфир олачағ инсанлар бәлә дүшүнүрләр.

АЗӘРБАЈҢАН КП МК-НЫН БИРИНЧИ КАТИБИ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН С.ШАУМЈАНЫН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ ТӘНТӘНӘЛИ ЈЫҒЫНЧАГДАКИ МӘ'РУЗӘСИНДӘН ВӘ ҺЕЈКӘЛИНИН АЧЫЛЫШЫНДАКИ ЧЫХЫШЫНДАН

Бакы, 11 октябр, 1978-чи ил

Әзиз јолдашлар!
Нәсилләр фәһлә иши угрунда: чарпышан мөрд мүбаризләрин парлағ вә нөчи образларыны гејбләриндә севә-севә јашадырлар. Степан Кеоркијевич Шаумјан өлмәз ленинчи болшевикләр дөстәсиндә әбәди јер тутур (*алғышлар*). Бу күн Азәрбајҗан партија, совет вә ичтимаи тәшкилатларынын нумәјәндәләри аловлу ингилабчы, Коммунист Партијасынын вә Совет дәвләтинин көркәғли хади́ми, бөјүк Ленинни сәдағәтли шакирди вә сийаһдашы Степан Кеоркијевич Шаумјанын анадан олмасынын 100 иллијини тәнтәнә илә гејд етмәк үчүн бу мөһтәшәм сараја топлашмышлар (*курултулу алғышлар*).

Бу күнләрдә Азәрбајҗан зәһмәткешләри бөјүк вә фөрәһли бајрамын унутулмас тә'сири алтында: јашајырлар. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш шаллы ингилаби ән'әнәләр, әмәк вә бөјнәлмиләлчилик ән'әнәләри шөһәри Бакыја бөјүк Ленинни адыны дашыған орден тәғдим етишди (*курултулу, сүр'әкли алғышлар*). Л. И. Брежнев јолдаш демишди: "Кировун образлы ифадәсилә десәк, Владимир Илич Азәрбајҗан зәһмәткешләри илә сых әлағ сахлајыр, онларын ингилаби

мүбаризәсини истигамәтләндирир, онлара кәләчәјин јолуну кәстәрирди. Азәрбајчан зәһмәткешләри дә рәһбәрин чагырышына һәмишә үрәкдән гошулурдулар. Совет Азәрбајчаны пәјтахтынын Гырмызы бајрагына санчылымыш Ленин ордени дүнијаны дәјишдирән ингилабчыларын бүтүн нәсилләринә ләјағәтли бир мұқафатдыр (қуруттулу алғышлар).

***

Јолдашлар! Степан Кеорқијевич Шаумјанын пешәкар ингилабчыја мөхсус дәрин мәзmunлу, гыса, лакин парлағ һәјағты, чоқчәһәтли партија вә дәвләт фәалијәти әмәкчи халғын азадлығ вә хошбәхтлији угрунда, коммунизм идеалларынын тәнтәһәси угрунда фәдакарчасына мүбаризә апармағ рәмзидир. Степан Шаумјан өз иғи зәкасы илә, мәсәләләри дәрин тәһлил етмәк, һадисәләрин маһијәтинә нуфуз етмәк вә онларын бүтүн диалектик ганунаујунлуғуну көрмәк кими һејрәтамыз бир истадады илә фәргләнирди. Идеја јенилмәзлији, болшевик принципаллыгы, фәһлә синфинә һәдсиз сәдағәт, ингилаб дүшмәнләринә гаршы барышмазлығ Степан Шаумјанын гәһрәман характеринин ајрылмаз хүсусијәтләри иди (алғышлар).

***

1918-чи илин мартында мүсаватчылар Совет һакимијәтинин боғмағ нијәти илә Бақыда антисовет гижам галдырдылар. Болшевикләрин гәти вә мөһкәм тәдбирләри сәјәсиндә гижам јагырылды.

Болшевикләр партијасы Мәркәзи Комитәсинин үзү Степан Кеорқијевич Шаумјанын сәдрлији илә 1918-чи ил апрелин 25-дә Бақы Халғ Комиссарлары Советинин јарадылмасы фәһлә синфинин ингилаби јарадычылыгынын һәгиғи зирвәси олды.

***

С. К. Шаумјанын гәләминдән чыхан вә фәһлә синфинә хидмәт едән јазыларын һәр бир сәтри пак вичданын, тәмиз нијәтләрин, һәгиғи

нәчиблијин ифадәсидир (қуруттулу алғышлар).

***

Степан Кеорқијевич Шаумјанын нәчиб образы Азәрбајчан зәһмәткешләринин бүтүн нәсилләри үчүн руһландырычы тимсалдыр (қуруттулу алғышлар).

***

Бу күн биз ифтихар вә мәрәббәт һисси илә дејирик ки, ермәни халғынын бәјүк оғлу Степан Шаумјан һәм дә Азәрбајчан халғынын, бүтүн Зағағфазјаја халғларынын, бүтүн чоқмилләти вә ваһид совет халғынын оғлудур (қуруттулу, сүрәкли алғышлар).

С. ШАУМЈАНЫН ИЛК ДЕМОКРАТИК АЗӘРБАЈЧАН ДӘВЛӘТИНИН БАНИСИ М. Ә. РӘСУЛЗАДӘ ҺҮЧУМЛАРЫ

"...Јох, вәтәндаш Рәсулзаде, Гағфазы харабалыға биз дејил, сиз чевирәчәксиниз. Сиз артыг ону харабалыға чевирисиниз".

***

"Вәтәндаш Рәсулзаде, Сизә елә кәлир ки, болшевикләрин Ермәнистана вә азербәјчанлылара мұнасибәти мұхтәлифдир. Лакин сиз дәриндән вә чоқ јанылырсыныз".

***

"... Вәтәндаш Рәсулзаде, инди Сизин үчүн дә ајдын олмалыдыр ки, "гајда-ганун" дејәндә сиз мөһз буржуа-мүлкәдәр "мухтарыјәти"ни, буржуа Романов гајда-гануну нәзәрдә тутурсунуз. Инди сизин үчүн дә ајдындыр ки, сиз полклары шаһсәвәнләрә гаршы мүбаризә үчүн тәшкил етмисиниз, чүнки онлар һеч дә сизә "бир јығын харабалығ баһасына" гајда-ганун јаратмағда мане олмурлар, әксинә бир јығын харабалығын кәмеји илә өз гајда-ганунузу јаратмағда јардым көстәрирләр".

«БӨЛҮНМҮШ ХАЛГЛАР» ПРОБЛЕМИ, СТАЛИН ВӘ ВАҲИД АЗӘРБАЈЧАН МӘСӘЛӘСИ

(ӘВВӘЛИ ӨТӘН САЛЫМЫЗДА)

Чәнуби

Азәрбајчандакы 1941-46-чы илләр милли азадлығ вә демократиқ һәрәкатын кәнардан бәлкә дә кәзләнилмәз нәзәрә чарпан бу угурсулугунун сәбәбләрини көстәрмәк, һәм дә јухарыда

Сталинлә бағлы годугумуз суала чаваб алмағ үчүн «халғлар атасынын һәмин дәврлә Ирандакы, о чүмләдән Чәнуби Азәрбајчандакы сијәсәтинин дәјишкәллијинә нәзәр сарлмағ зәруридир.

Милли һөкүмәтин јарадылмасында Кремлин кәмејинә архаланмағ истәр-истәмәз һәрәкатын тәлејин әввәлчәдән советләрә, Иттифағын, шөхсән Сталинин Ирандакы сијәсәти илә бағлымышды. Олар ки, Чәнуби Азәрбајчанда демократиқ һакимијәтин тәлејиндән данышаркән о илләрдә јүксәк сијәси мөғамларда әтрафында сәһбәтләр кетмиш ики мұһум проблемә Кремлин Иран дәвләтиндән өлкәнин шимал нефт јатағларынын истисмарына имтијаз тәләби вә Гырмызы Ордунын Ирандан чыхарылмасы мәсәләләринә тохунмалыдығ. Даһа доғрусу, Сталин Чәнуби Азәрбајчан сијәсәтинин бу ики мәсәлә илә бир мүстәвидә нәзәрдән кечирмәлијик.

Бу мәсәләрә Иранын шимал нефт (1), Азәрбајчан проблеми (2) вә Ордунын чыхарылмасы (3) 1946-чы илин әввәлләриндә апарылмыш Москва (19.02-06.03) вә Tehran (20.03-04.04) Совет-Иран даныштыларынын мөвзусу олмушду. Музакирәләрин тәһлили хүсуси мөғалә мөвзусу олдуғундан бурада бир чәтәни гәјд етмәклә кифајәтләнирәм.

Москва данышығлары көстәрди ки, 1-чи вә 3-чү мәсәләләрдә мөвгәләрдә кәскин фикир ајрылыгы олмадығы һалда, Азәрбајчан мәсәләсиндә башлангычда там әкс јанашма мөвчуд иди: Советләр вә шөхсән данышығларын бир чоқунда иштирак етмиш Сталин һәм нефт имтијазыны тәләб едир, һәм дә Чәнуби Азәрбајчанын Милли һөкүмәтинин танынмасыны вә бундан доған дијәр мухтар тәләбләрин гәбул олунмасыны истәјирдиләр. Иран тәрәфи исә Азәрбајчанын милли дәвләт гурумларынын Милли һөкүмәтин, Милли Мәчлисин, Милли Ордунун ләғв олунмасыны тәләб едир вә бу иддиаларын јеринә јетирилмәсини нефт мәсәләсинин Советләрин хәриңә һәллинин јекәнә шәрти кими гојурдулар. Демәли, музакирәләрин бу мөрһәләсиндә Сталин Чәнуби Азәрбајчанын өзүнүндәрәчилијини там шөкилдә мудафиә едирди, һесәб етмәк олар ки, бу јанашма илк нөвбәдә Сталинин Чәнуби Азәрбајчанла бағлы кәләчәк планларына ујғун иди. Бу фикри долајысы оларағ Молотовун сөзләри дә тәсдиғ едир. Молотовун ифадәсиндән бәлли олур ки, о, һәмин дәврлә Азәрбајчан Республикасынын (әслиндә Сталинин) тәләби илә Иранын бир һиссәсинин (Чәнуби Азәрбајчанын) Шимала бирләшдирилмәсинә бәзи дәвләтләрин мұнасибәтинин јохламаға киришишидир. Лакин һәмин тәләб дипломатиқ аламдә рәғбәт газанмамышды. (Бах: Сто сорәк бәсәс с Молотовым. С. 103).

Дијәр тәрәф Иран һөкүмәти исә 1946-чы илин јанварындан башлајарағ БМТ-нин Тәлүкәһәзиллик Шурасына Гырмызы Ордунын Ирандан чыхарылмасынын ләнкидилмәси (мүһарибә битдикдән сонра б ај әрзин-дә бу һиссәләр өлкәдән чыха-рылмалы иди), Совет дәвләтинин Иранын

дахили ишләрине гарыш-масты вә буна дәвләтин Чәнуби Азәрбајҗанда өз функцијаларыны җе-ринә җетирә биләмәси һаггында бир нечә дөфә (19.1, 17. 3 вә 21. 5) иш-кајәт етди.

Һәмин шикәјәтләрин беј-нәхалг төшкилатда ачыг мұзакирәсини арзу етмәјән Сталин мартын 25-дә совет һәрби һиссәләринин артыг Ирандан чыхарылмаға башландығын елан етди. Теһрандағы мұзакирәләрдә исә Совет төрәфи Чәнуби Азәрбајҗанын мухтарийәти вә нефт мәсәләләриндә Иранын күзәштәз мөвҗеи илә там барышлы вә Азәрбајҗан Милли һөкүмәтинин мүдафисиндән кәнара чәкилмәк һесабына нефт мәсәләсиндә Иран дәвләтинин разылыгыны әлдә етди. Апрельн 4-дә Теһранда өлкәнин шималинда нефт җатагларынын биркә истисмары үзрә мүштәрәк Совет-Иран ширкәти һаггында мұғавилә имзаланды.

Бу, Чәнуби Азәрбајҗанда 1948-чи илин сонларында ганлы һадисәләрдә битмиш һәрәката Сталинн хәјәнәтинин башлангычы иди. Нөвбәти саттылыгларындан бири дө бу олду ки, орду һиссәләринин майын 12-дәк давам етмиш Ирандан чыхарылмағы просиндә бир нечә ај өввәл Милли Ордуну верилмиш бүтүн агыр силаһлар керә алынды. (Һәтта Милли һөкүмәтин Югославијадан сатын алдығы һәрби техника да мүсәдирә едилди).

Ғәјд етмәлијәм ки, Теһран данышыгларында Советләрин 2-чи мәсәлә үзрә Иран төклифләрини Чәнуби Азәрбајҗан рәһбәрләринин разылыгы олмадан биртөрәфли шәкилдә гәбул етмәси факты илә разылашмајан Азәрбајҗан Милли һөкүмәти өз мөвҗеиндә галды вә Пишәвәринин башчылыг етдији нумәјәндә һеј'әти Теһранда Баш назир Гавамүссәлтәнә илә апардығы данышыгларда (29.04-13.05.1946) Азәрбајҗан мухтарийәтини там инадкардыгга мүдафиә етди. Лакин Азәрбајҗан нумәјәндәләринин Теһрандағы 15 күнлүк данышыглары заманы Пишәвәри Чәнуби Азәрбајҗанын мухтарийәтини нефтә гурбан вермиш Совет дәвләти, онун Теһрандағы сәфири Садчиков вә дикәр рәсми нумәјәндәләри төрәфиндән сон дәрәчә күчлү тәзигә мәрүз галды. Бүтүн ојунлар вә тәзигләрә бахмајараг нумәјәндәләр, әләхүсүс һеј'әтин башчысы Азәрбајҗанын башынын үстүнү алмыш тәһләкәни һис етсәләр дә, өз мөвҗеләриндә мөһкәм дурмушдулар. Садчиков Пишәвәринин ирадәсини

тырмагда өз күчсүзлүгүнү көрүрдү. Демәк олар ки, Советләр (Сталин) нефт мұғавиләси хатиринә Азәрбајҗан мәсәләсиндә хәјәнәтә јол вермәдә идиләр. Пишәвәри вә һәмкарларынын ирадәсини вә сон дамага ганадәк наилијәтләри горумаг өзмини («өлдү вар, дөндү јок!») тырмаг мүмкүн олмајачагды. Бу исә өз нөвбәсиндә Кремлин (Сталинн) апрелн 4-дә имзаланан нефт сазишини ашкар итирмәси демәк иди. Кремл сон вә күчлү тәзиг әләти кими даһа васитәгә әл атды. Садчиков сон көрүш заманы Пишәвәриг бир телерам көстәрди: «Ингилаб јошушлу вә енишли олур. Иди кәрәк бу енишә дөзәсиниз вә өзүнүзү кәләчәк јүк-сәлишә һазырлајасыныз».

Пिशәвәриг үнванланмыш телеграм Москвадан... Сталиндән иди. Телеграмын хәсис сәтирләри нумәјәндә һеј'әтинә Азәрбајҗан мәсәләсинин, онун тәләјинин Москва илә Теһран арасында артыг «һәлл» олундугуну бир даһа ајдынлашдырды. (Телеграм ејни заманда Сталинн «ваһид Азәрбајҗан» планындан тамам әл чәкмәдијини вә кәләчәкдә Чәнубда азалдыг һәрәкатынын јенидән галхачагына үмид етдијини көстәрди). Гавмүссәлтәнә илә сонрақы көрүш дә данышыгларын сөмәрәсиз ол-дугуну көстәрди. Нумәјәндә һеј'әти һеч бир сәнад имзаламалдан майын 13-дә Тәбризгә гајытды. Јери кәлишкән ғәјд едим ки, Совет дәвләти (Сталин) төрәфиндән јол вериле бу саттындыг Пишәвәри үчүн кәзләнилмәз дејилди. Мә'лумдур ки, Пишәвәри Теһранда нумәјәндә һеј'әтинин үзвләриндән биригә җахыллашмагда олан тәһләкә һаггында демишди: «Мән руслары җахшы танытырам. Онлар өз мәнфәәтләри башға бир төрәфдә олса, бизи мејданын ортасында тәк гојачаг вә һәтта чох ола биләр, дүшминин әлине верәчәккләр» (Пейгәмбәрчәсинә дејилмиш сөзләр). Милли һөкүмәт ијун аянын 13-дә Тәбриздә Иранын дәвләт нумәјәндә һеј'әти илә Азәрбајҗанын мутаријәтини хәли мәһдудлашдыран мұғавилә бағламалы олду. Лакин Иран һаким даирәләри мөһдуд һүгүглары да халга вермәк фикриндә дејилди. Мәркәзи һөкүмәт әсиндә Азәрбајҗан үзәринә (үмумијәтлә, бүтүн өлкәдә демократик һәрәката гаршы) силаһлы басыгна һазырлашыр, 15-чи Мәчлисә сәккиләрә нәзәрәт ады алтында һәрби гүвәләрә җәритмәји планлашдырды. Авропада фарс дилиндә нәшр олунмуш «Кечмиш кәләчәгә јолун чырагы-

дыр» адлы әсәрин мүәллифләринин јаздыгы кими, һәмин ајларда Гавамүссәлтәнә һөкүмәти «Америка вә Инкитләринин фәал көмәјинә, Тәһләкәсизлик Шурасынын вә Совет дәвләтинин сүкүт вә битәрәфлијинә арханалымышды».

Ғәјд едим ки, һәмин китаб мүәллифләри бир шәјдә јанылымышлар. Совет дәвләти Иран һөкүмәтинин 1948-чи илин сонларында Азәрбајҗана гаршы јүрүшү заманы нејтрал галмамышды. Бәлкә, әксинә, Тәбриздәки совет нумәјәндәләри бүтүн тәзиг васитәләриндән истифадә едәрәк, Чәнуби Азәрбајҗан һәрәкат рәһбәрләрини Теһрана мұғавинәт көстәрмәјә, Иран гошунларынын сакитликлә гаршыламаға вадар едилләр (чүнки, гаршыда 15-чи Мәчлисин Нефт мұғавиләсини тәсдиг едәчәји кәзләнилирди). Бунунла разылашмајан Пишәвәри вә бир чох дикәрләри тә'кид вә тәзигләр алтында Мәчлисә сәккиләрдән сонра гајытмаг вәдәси илә Совет Иттифагына мұһачирәтә мөчбур едилләр. Бунунла да Гавамүссәлтәнә Совет дәвләтинин билдәсәитә көмәји илә һәрәкатын рәһбәрлијини «зәрәрсизләшдирмиш» олду. Бундан сонра Гавәм һөкүмәтинин Азәрбајҗан мәсәләсинин «һәллиндә һәјата кечирдији сон тәдбир, 1946-чы ил декабрын 12-дә Тәбриз вә әләләтин дикәр бөлкәләринә гошун јеритмәклә демократик гүвәләри күтләви гыргындан кечирмәк олду. Ара вермәдән давам етмиш гыргынларда он минләрлә һәрәкат иштиракчысы мөһв едилди, сечмә огуллар сүркүнләрә кәндәрилди, рәһбәр кадрлар дар ағачындан асылдылар. 30 миңә јахын демократ мұһачирәтә кетмәли олдулар. Бунунла да дејә биләри ки, Сталин сон јанашмада ики мәсәләдән бирини сечмәли олдуғу һалда Чәнуби Азәрбајҗандағы минләрлә инсанларын, өзү дә Советләрә арханалан вә ораны дост өлкә санан мубариз гүвәләрин тәләјинә дејил, кулли миғдарда кәлир вәд илан нефт мұғавиләсинә үстүнлүк верди.

Бир суал ачыг галды: Сталинн хәригә оңүндәки ғәјд олунаң наразылыгы нәдән иди? Чәнуби Азәрбајҗанда он минләрлә инсан ганы тәкүлмәјәндән, јохса мәнймәсәмәјә һазырлашдыгы торпагларын әлдән сичма-сыннан? Дахили вә харичи тәһләкәндә инсан амилине јер олмајан Сталинн өзү һеч шүбһәсиз ки, икинчи мәсәләнин мадди мараг чәһәтини, јөни торпагларын итирилмәсини нәзәрдә тутурду. Сабиғ сәһәдләри ону тәмнин етирди. Бәс нефт мәсәләсини Сталин улдуму? Хәјр, бурада да онун гара әлләри һавада галды ријакарлығда даһа маһир олан Гавамүссәлтәнәнин Сталингә гурдугу кәләкли вә ибәрәмәти ојуну, Пишәвәринин совет нумәјәндәләрини дөфәләрдә хәбәрлар етдији кими, өз кәзләнилән сонлугуна етди: 1947-чи ил ијул аянын 17-дә ачылымш 15-чи Мәчлис Совет-Иран Нефт ширкәти јарадылмасы һаггында мұғавиләни рәдд етди.

Һәмин күнләрдә баш вермиш вә Азәрбајҗан Турк халгына гаршы хәјәнәтләш топлусында өртүлү сахланылмыш нөвбәти чинајәтләрдән олан бир факт да дүшүндүрмәјә бимир: Көнәдә Ирана гајытмаға чан атан фәдәиләрлә көрүшдән гајыдан Пишәвәри Јевлахын 14 км-лијиндә ијул аянын «баш вермиш» автомобил гәзәси нәтиҗәсиндә сон дәрәчә муәммалы бир шәраитдә дүңәсыны дејиши.

Бәләклик, Гавәм һөкүмәти нефт мәсәләсиндән тәлә јеми кими истифадә едәрәк советләри әсиндә өз һәм-нијәтинә чәвирмәклә Азәрбајҗандакы һәрәкаты богмага наил олду. Сталин исә «бөлүнүш халглар» карты илә нөвбәти ојунун сон кедишиндә Азәрбајҗана вә азәрбајҗанлылара гаршы хәјәнәтләриндән һеч бир шәј әлдә едә билмәди.

Шөвкәт Тагъјева
Тарих елмлери доктору,
профессор.

АЗƏРБАЈЧАН-РУСИЈА-ТҮРКИЈƏ- ИНКИЛТƏРƏ-ФРАНСА МҮНАСИБƏТЛƏРИНДƏ ƏСИР ДƏЈИШДИРИЛМƏСИ МƏСƏЛƏСИ

Апрел ишгалындан сонра: бу өлкөлөр арасында: мөвчуд олан эсирләрин дөјишдирилмәси проблемини өјрәнмөк үчүн ашагыдакы мәсәләләрин арашдырылмасы зәуридир. Азәрбајчанда: һансы өлкәләрин эсирләри вар иди; Мајтада: сүркүндә олан камаалчылар кимләр иди; Түркиядә олан инкисил-франсыз һәрби эсирләри Инкилтәрәнин нүфузу алтындакы өлкәләрдә эсирликдә олан руслар; Азәрбајчан болшевик һөкүмәтинин тәдбирләри; Инкилтәрәнин мөгсәлләри; Русијанын мөгсәлләри.

Азәрбајчанда: эсирликдә оланлар:

Апрел ишгалындан сонра: Бақыда: 50 нөфәр түрк забит вә әскәри һәбс едилмишди (1). Москванын кәстәриши илә онлар азад олунду. Бақыда: инкисилсәр дә һәбс едилмишдиләр. Бәс Бақыда: һәбс едилән инкисилсәр ким иди? Бу рәгәм мүхтәлиф сөнәдләрдә мүхтәлиф чүр верилир. Адмирантејин биринчи лорду (Һәрби Дәниз назири) Лонгун 1920-чи ил ијунун 9-да: Инкилтәрә парламентиндәки чыхышында: онларын сајы 52 нөфәр гејд едилир. Лонга: көрә онлар

Британија: дәниз нүмајәндәләринин үзвләри, Бақыдакы кечмиш Британија: консулу вә б. иди (2).

Бу рәгәм Бөјүк Британија: һөкүмәтинин РСФСР һөкүмәтинә 1920-чи ил 9 октјабр тарихли нотасында: 72 нөфәр кәстәрилилр (3).

1920-чи ил нојабрын 1-дә Тифлиسدә имзаланан протоколда: һәмин рәгәм 62 нөфәр кәстәрилилр (аз сонра: бу протоколдан бәһс едилчәкдир) (4).

Лорд Лонг бу шәхсләрин Ирана: кәндәрилдијини билдирди. Онун сөзләринә көрә бу шәхсләр Деникин ордусунун јенидән гурулмасы илә мөшгул олмалы иди (5).

Ејни заманда: Бақыда: франсызлар да: вар иди.

Мајтада: сүркүндә олан камаалчылар

Бәс Мајтаја: сүркүн едилән камаалчылар ким иди? Онлар инкисилсәрин һәбс едәрәк Мајтаја: сүркүн етдикләри 58 нөфәр иди (6). Бунларын ичәрисиндә түркчүлүјүн әсасларыны јарадан Зија Кәјалп (Истамбул Университетинин профессору), Рауф бөј (кечмиш Дәниз назири), Кичик Чамал паша: (кечмиш һәрби назир), Чавад паша: (Баг Гәраркаһ рәиси), Рүфәт паша: (кәнерал), Чавид бөј (кечмиш Малијә назири), Хејри Әфәнди

(Шејхүлислам), Сәид һәлим паша: (кечмиш Баг назир), Камал бөј (Әрзаг назири), һаны Адил бөј (Дахили Ишләр назири), бир нечә депутат, һәрби журналист вә губернагор вар иди. Сүркүн едиләнләр арасында: журналист кими гејд едилән, Парис Сүлһ конфрансына: кәтмәк үчүн Истамбула: кәлән вә бурада: һәбс едилән Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин үзвү Әһмәд Агајев (Агаоглу) да: вар иди. Бә'зи сөнәдләрдә Мајтаја: сүркүн едилән камаалчыларын сајы 78 нөфәр кәстәрилилр.

Инкилтәрәнин нүфузу алтындакы өлкәләрдә олан руслар

Британија: империясынын мүхтәлиф јәрләриндә Русијаја: гајытмаг истәјән руслар вар иди. Канадада: 14 нөфәр рус һәбс едилмишди; һиндистанда: бир нечә нөфәр, Мисирдә вә б. јәрләрдә 128 нөфәр рус галмышды вә с. (8).

Түркиядә олан инкисил-франсыз эсирләри

Биринчи Дүнја: мүһарибәсиндән сонра: Түркиядә эсирликдә олан инкисил вә франсызлар да: вар иди.

Азәрбајчан болшевик һөкүмәтинин тәдбирләри

Апрел ишгалындан аз сонра: эсирләрин дөјишдирилмәси мәсәләси мұзакирә объектинә чеврилди. 1920-чи ил августун 28-30-да: Азәрбајчан Халг Харичи Ишләр комиссары М. Һүсејнов Москвадан Коленһакәнә РСФСР Халг Харичи Ишләр комиссары, эсир дөјишдирмәк үчүн васитәчи олан М. М. Литвинова: нота: кәндәрди. Нотада: инкисилсәрин

Багумдан апардылары нефт вә дикәр мөһсулларын өвәзинин гајтарылмасы вә Бақыда: "сахланылан" инкисилсәрин "Һәбс олунмуш јолдашларла: дөјишдирилмәси" мәсәләси гаадрылырды (9).

М. Һүсејнов 1920-чи ил августун 29-да: РСФСР-ин Тифлиسدәки сәләһијәтли нүмајәндәси С. М. Кирова: сурәтини исә Азәрбајчанын сәләһијәтли нүмајәндәсинин мұавини Әкбәрәга: Садыхова: телеграм кәндәрди. Телеграмда: дөјилрди: "Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы һөкүмәтинин Бақыда: һәбс едилмиш инкисилсәрин Истамбулда: һәбс едилмиш камаалчы түркләрә дөјишмәјә разы олдуғуну Литвинова: чагдырмағы хаһиш едирәм. Сијаһы Сизә кәндәрилчәкдир" (10).

1920-чи ил августун 30-дә М. Һүсејнов РСФСР Халг Харичи Ишләр комиссары К. Чичеринә нота: кәндәрән "һәбс олунмуш" инкисилсәрин Истамбулда: һәбс едилмиш камаалчы түркләрә дөјишдирилмәсинә" Азәрбајчанын разы олдуғуну билдирди (11).

1920-чи ил октјабрын 19-да: Азәрбајчан Халг Харичи Ишләр Комиссарлығы Мајтада: сијаси һәбсдә олан камаалчыларын сијаһысына: Курчүстан һөкүмәти јанындакы Азәрбајчан нүмајәндәлијинә кәндәрди (12). Дипломатик нүмајәндәләрин бапчысы Исрафиловун мұавини Әкбәрәга: Садыхов эсирләрин дөјишдирилмәси мәсәләлери үзрә Инкилтәрә вә Франса: илә данышыгларда: сәләһијәтли нүмајәндә тө'јин едилди (13).

Октябрын 19-да: она: мувафиг мандаг верилди.

Бу дөврө Инкилтәрөнин Харичи Ишләр назир Лорд Керон РСФСР ХХИК-ә нота: көндөрәк Русия: әсирләринин Бақыдагы инкисилсәләрә дәјишдирилмә вахты барәдә көстәриш вердијини билдирди. Бу барәдә РСФСР Халг Харичи Ишләр комиссары К. Чичерин мувафиг мә'лумагы Н. Нәриманова: телеграмла: көндәрди. О, билдирди: "Керон Британијанын Тифлисдәки нүмајәндәсинә Русия: әсирләринин гајтарылаагы вахты барәдә көстәриш верәчәкдир. Она: көрә дә елә етмәк лазымдыр ки, Бақыдагы Британија: әсирләринин дәјишдирилмәси илә о ејни вахта: дүшсүн (14).

Н. Нәриманов 1920-чи ил октябрын 31-дә әввәлчә Москваја; сонра: сә Лондон: телеграм көндөрәк ашагыдакылары билдирди: "Октябрын 28-дә Бақыдагы кечмиш Британија: консулу вә Британијанын бүтүн дикәр әсирләри һәбсханадан бурахылмышлар. Онлары Тифлисә јола: салааглар. Онларын дәјишдирилмәсини шәхсән тәнзимләмәк үчүн Азәрбајчан Республикасынын Халг Харичи Ишләр комиссары ора: кетмишдир" (19).

Н. Нәриманов К. Чичеринин "ејни вахта: дәјишдирмәк" көстәришләрини М. Һүсејнова: вериб Тифлисә көндәрди. Тифлисдәки данышыглар М. Һүсејновун рәһбәрлији илә кечди. 1920-чи ил ноябрын 1-дә Азәрбајчанын Күрчүстандаки дипломагик нүмајәндәси М. Исрафиловун, РСФСР-ин Күрчүстандаки

сәләһијәтли нүмајәндәлијинин мушавири Леонид Старкин вә Британијанын Күнәј Гағгаздакы али комиссары, полковник Б. Стоксун иштирақы илә кечирилмиш биркә мушавирәси әсир дәјишдирилмәси мәсәләринә һәср едилди. Мушавирәдә јухарыда: адлары чәкилән үч шәхс мувафиг протокол имзаладылар (16). Протоколда: дејилди: "Бөјүк Британијанын вәтәндашлары олан 62 һәрби әсир Бақыда: азад едилсин вә Тифлисә көндәрилсин". Сијаһыдан кәнарда: галаңлар олардыса: вә өкәр онлар Инкилтәрәјә кетмәк истәјәрдиләрсә, онлар үчүн дә һәр чүр шәраит јарадылмадыр.

Мушавирәдән бир күн сонра; ноябрын 2-дә М. Һүсејнов Тифлисдәки дипломагик нүмајәндәликдән Н. Нәриманова: тә'чили телеграм көндәрди. О, һәрби әсирләрин Ағстафаја: тә'чили көндәрилмәсини вә бунун күнү барәдә нүмајәндәлијә мә'лумат верилмәсини хаһиш едирди (17).

Н. Нәриманов ноябрын 5-дә чаваб телеграмыны Тифлисә көндәрди. Телеграмда: дејилди: "Бу күндән инкисил һәрби әсирләри Азәрбајчанын Тифлисдәки нүмајәндәлијинин сәрәнчамына: көндәрилир. Орада: бу шәхсләр Күрчүстандакы инкисил вә франсыз нүмајәндәлијинә тәһвил верилмәлидир" (18). Ејни заманда: Н. Нәриманов бу телеграмын сурәтини Инкилтәрә вә Франсанын Тифлисдәки нүмајәндәлијинә дә көндәрди (19).

1920-чи ил ноябрын 3-дә Н. Нәриманов Франсанын Баш назиринә вә Харичи Ишләр назир

Ләјгә белә бир телеграм көндәрди: "Һәбс едилмиш франсызлар октябрын 28-дә азад едилмишләр вә онлар тә'чили олараг Тифлисә көндәрилчәкләр. Азәрбајчан Республикасынын Халг Харичи Ишләр комиссары Һүсејнов онларын верилмәсинин деталларыны тәнзимләмәк үчүн Тифлисә кетмишдир" (20).

ӘСИР ДӘЈИШДИРИЛМӘСИ

Бақыдан Тифлисә јола: сабынан инкисил вә франсызлар орадан Одессаја: көндәрилди. Онларын Одессаја: кетмиш һәм инкисил нәглијагынын бура: кәлмәси, һәм дә рус һәрби әсирләринин олдуғу Бағумдакы инкисил кәмиләринин Одессаја: кәлмәси илә ејни вахта: дүшмәли иди.

Инкисилсләр Мағтадан 40 нәфәри азад етдиләр.

Лакин түркләр әввәлчә инкисилләрин бир гисмини, сонра: исә һамысыны азад етдиләр.

РУСИЈАНЫН МӘГСӘДЛӘРИ

Архив, дипломагик вә дөври мәтбуаг мағериалларынын арашдырылмасы Русиянын мәгсәдләрини ашагыдакы кими үмумиләшдирмәјә имкан верир: әсирликдә олан руслары Вәтәнә кәтирмәк; бунун мугабилиндә Бақыда: әсирликдә олан инкисилләри, франсызлары дәјишмәклә Инкилтәрә, Франса: вә Түркия: илә јакынлашыб өз истәкләринә чағмаг; Гәрб өлкәләринин Совет Русиясыны таңымамаг сијасәтинә сон гојмаг; Азәрбајчанын куја: мүстәгил олдуғуну дејиб онун үзәриндә әсир

дәјишдирилмәсиндә нүфузунун олдуғуну бу дөвләтләрә көстәрмәк вә Азәрбајчанда: мөһкәмләнмәк вә с. (21).

К. Чичеринин Бөјүк Британија: һөкүмәтинә 1920-чи ил 9 ноябр тарихли ики нотасы дејиләнләри сүбүт едир. Нотада: дејилди: "Британија: һөкүмәти Совет һөкүмәтинин мүстәгил (!!) Азәрбајчан Республикасына: бә'зи Британија: әсирләрини азад етмәк мәсәләсиндә мөчбури өлчүләр көтүрмәји һәтта: тәклиф етмишди. (Бу тәклифә биз һеч јердә раст кәлмәдик - М. Г.). Онларын сахланмасы үчүн Совет һөкүмәти мәс'улијәт дашымыр. Совет һөкүмәти Азәрбајчан һөкүмәти гаршысында: јалныз васитәчи кими бу әсирләрин азад едилмәсинә наил олду. Бунунла: белә о, индијәдәк һәлә ијулун 7-дә бағланмыш тичарәт савишинин јеринә јетирилмәси үчүн данышыглары: башламағ һағгында: һеч нә ешитмәк истәмир" (23).

Инкилтәрә һөкүмәтинин 1920-чи ил 9 октябр тарихли нотасында: дејилди ки, Совет һөкүмәти "Азәрбајчан Совет Республикасы һәрби вә итгисәди иттифағ бағламагла; ики һөкүмәт арасында: тәкчә һәрби командалыг сәһәсиндә дејил, һабелә бүтүн јерли тәшкилатлар, нәглијат, әрзаг, тичарәт вә малијә сәһәләриндә ики һөкүмәт арасында: там говушдугу үчүн" (23) мәс'улијәтдән гана: билмәз.

ИНКИЛТӘРӨНИН МӘГСӘДЛӘРИ

Әсир дәјишдирилмәси мәсәләсиндә Инкилтәрөнин мәгсәди јалныз

вәтəндaшларынн Вәтəнə ғайтармак дeжилди. Һәрчəнд бу мəсələдə о, Русиянн дигитсизликдə тeгсирлэндирди. Инкилис дипломатиясн болшевик Русияснндан Иран: орду кəндəрмeји дајандырмағы, һәрби сун-гəсдлэрə сон гојмағы, түрклэрлə бирликдə Кичик Асијада: Британија: марағларынн: гаршы јөнəлдилəн һэрəkəтлэри кəсмeји; Һиндистан, Эфганыстан вə Мəркəзи Асијада: инкилис мəнафелэринə тохунмасы вə с. талəб едирди. 1920-чи ил 9 октябр тарихли нотасында: Бeјук Британија: һeкyмeти Бақыда: вə б. јерлэрдə кeчирилəн гурултајларда: Британија: марағларынн: гаршы тeблиғат апарылмасына: вə интригаларн: өз е'тиразынн билдирди (24).

Белəликлə, проблемин арашдырылмасындан ашағыдакы үмyмилəшдирилмиш нeгичэлэри чыхармағ олар: Бақыда: олан инкилис вə франсызларн, Британија: империјасы эразисиндə олан рус эсирлэринə дeјишмeклə болшевик Русиясн нeм өлкə дахилиндə, нeм дe харичдə ичтимаи рe'јдe өз хeјринə дeјишиклик етди; кeчмиш Русия: империјасында; о чүмлeдeн ишғал етдији Азэрбајчанда: мeһкeмлeнди; Британија: вə Франса: гаршысында: јени-јени идиалар ирəли сүрмeјe башлады; Түркиядə өз истeклэринə чалды; Русиянын əлиндə ојунчағ олан Азэрбајчан болшевик һeкyмeти нeсə эсир дeјишдирилмeси просесиндeн һeч нə газанмады.

ƏДƏБИЯТ СИЛАҒЫСЫ:

1. *Азэрбајчан Республикасы Дəвлəт Архиви. Ф. 28, снј. 1, иш 27, в. 6.*
2. *Азэрбајчан Елмлэр Академиясы Азэрбајчан Тарихи Музејинин архиви. Инв. 183, в. 17.*
3. *Документы внешнеј политики СССР. Т. 3, М., Госполитиздат, 1959, с. 318.*
4. *Ф. 28, снј. 1, иш 54, в. 75. Документы внешнеј политики СССР. Т. 3, М., Госполитиздат, с. 313.*
5. *Азэрбајчан Елмлэр Академиясы Азэрбајчан Тарихи Музејинин Архиви. Инв. 183, с. 17.*
6. *Ф. 28, снј. 1, иш 53, в. 26-27.*
7. *Ф. 28, снј. 1, иш 71, в. 151-153.*
8. *Документы внешнеј политики СССР. Т. 3, М., Госполитиздат, с. 318.*
9. *Ф. 28, снј. 1, иш 168, в. 14.*
10. *Ф. 28, снј. 1, иш 71, в. 81.*
11. *Ф. 28, снј. 1, иш 168, в. 14.*
12. *Ф. 28, снј. 1, иш 71, в. 151-153.*
13. *Јенə орада, в. 155, 158.*
14. *Јенə орада, в. 154.*
15. *Нариманов Н. Избранные произведения. Т. 2, 1918-1921. Б., Азэрнешр, 1989, с. 394.*
16. *Ф. 28, снј. 1, иш 54, с. 75; Документы внешнеј политики СССР. Т. 3, М., Госполитиздат, 1959, с. 313.*
17. *Јенə орада, с. 74.*
18. *Јенə орада, с. 73.*
19. *Јенə орада.*
20. *Документы внешнеј политики СССР. Т. 3, М., Госполитиздат, с. 313-314.*
21. *Јенə орада, с. 319.*
22. *Јенə орада, с. 322-323.*
23. *Јенə орада, с. 319.*
24. *Јенə орада, с. 318.*

Маариф Тејмуров

РƏМЗЛƏР, КЕРБЛƏР... ОРДЕНЛƏР...

(ҒЫСА ДУШУНЧƏЛƏРИМИЗ)

Бу күнлэрдə Азэрбајчан Республикасынын Милли Мəчлисиндə медаллар, орденлэр вə үмyмијетлə рeмзлэр барədə сeһбeтe гулаг асдым... Шаһ Исмајыл Хeтaи, Сeрһeд рeмзин вə с. барədə данышан Милли Мəчлис үзвлэринин фикирлэрини кeтүр-гoј етдикeн сонра: ашағыдакы мyлаһизэлэрини ғыса: да: олса: билдирмeји гeрара: алдым. Тeгдим етдијим јазыда: аңчағ ғыса: тарихи хyласə вeрмeклə милли мyстeгил дeвлeтимизин, үмyмијетлə дyнја: емблeмлэри, рeмзлэри барədə фикрини билдирмeкдир. Бунун үчүн милли дeвлeтчилијимизин һeмишeлик мeһкeмлeнмeси саһeсиндə һeрмeтли президентимиз Н. Əлијев чeнабларынн һeр саһeдe агдығы адымларн јyксeк гeјмeлeндирмeклə јанашы Азэрбајчанымнн тарихи рeмзлэрини дe бeрпа: етмeјe кeмeк етмeк фикрини алғышлајырығ. Белeки, Азэрбајчаннн вə Бақынын кeрблэри, рeмзлэри бизим ерадан eввeл хyсуси нахышлардан ибарeт

олмушдур. Керб сeзү өзү полжак дилиндeдир, ирс кими тeгдим олунур. Керблə рeмзин дe фeрги вардыр. Керб , ирс-саибин торпагынын, дашынын, миллeтинин, дилинин, тeбиeтинин јығчам шeкилдe тeчeссүмдүр. Символик мeна: дашыјан торпагы саиблик eн'eнесини билдирeн нишанлар, фигур вə eшжаларын ујунлашдырылмасы кими дe баша: дyшүлүр. Индијe гeдeр Азэрбајчан дeвлeтинин, миллeтимизин мyхтeглиф группларда: кeрблэри мeвчуд олмушдур. Дeвлeт кeрби, торпағ кeрби, губернија: кeрби, eјалeт кeрби, нeсил кeрблэри (дворјан, буржуа: вə с.).

Керблэр, рeмзлэр, бајрағлар, мeһүрлэр, пуллар, метал сиккeлэр вə с. үзeриндe тeсвир олунур. Һeтта: тарихи мe'марлығ абидeлэринин диварларыннда, фасадларда; узагдан кeрүнe билeн јерлэрдə дe тeсвир олунур. Мeсeлeн, Бақынын Ичeришeһeриндe дивардакы һeјван шeкиллэри. Керблэрин илкин нүмeнeлэри һeјванларын,

тајфаларын, нәсилләрнн тәсвири кими бизә чагмышдыр. Вә бунлар да тотемик характер дашыјырды. Илк кербләр гәдим дүнјамызын пулларында; медалларында; мөһүрләрнндә, чиб дашында; һәкк олунмуш эмбелмләр иди. Артыг бизим еранын 3-чү минилликләриндә Шумер дәвләтинин өзүнүн асланбашлы, Мисирин илан, Иранын гартап вә с. дәвләтләрин кербләри мөвчуд олмушду. Мүсәлман әләминдә исә әләтин биринин тәсвири - мәселән, Сәмәргәнддә Хыш, Тејмурун кәрби исә үч үзүк иди. Аггојунлу вә Гарагојунлуларын бајрагларында; исә гојун тәсвири олунмушду. Үмумијјәтлә, кербләр, эмбелмләр һәр бир тајфанын, халгын, дәвләтин хүсуси нишанкаһы вә о јерин саһибинин рәмзидир. Сүләләләр арасында; исә фәргләндирмә нишанлары мөвчуд олмушду. Кербләрин тәсвири, јаранмасы бизим Азәрбајчаньмызда; да; мүхтәлиф дәврләрдә, һәтта: онилликләрдә дә дәјишдирилмишдир. Амма: фикримизчә ана; хәтт торпага; баглылыг, ана; торпаг, су, тәбиәт рәмзләри халгьмызын әзәли кәрби олмалыды ки, буну да; Азәрбајчан Халг Чумһуријјәти (1918-1920) һејага; кечирмәк истәјирди, алынмады. Фикримизи дәгигләшдирмәк үчүн Азәрбајчан тарихинин 1920-чи илә гәдәрки дәврүнү әһагә едән 1924-чү илдә Истамбулда; Шәмс мәрбәәсиндә нәшр олунан Чаһанкир Зейнал оғлунун бә'зи тарихи нүмунәләриндән вермәклә сәһбәтимизи давам етдирә биләрик.

Китаб, Азәрбајчан тарихинин лап гәдимлијини тәсвир етмәклә, јери кәлдикчә јухарыда; дедијимиз кербләр һаггында; да; гыса; мә'лумат вермиш, үзәриндә тәсвир едилмиш һејван нүмунәләри дә кәстәрилмишдир. Биринчи шәкилдә од, алов пүскүрән Сураханы кәстәрилди. Сонра; исә гәдим Кәнчәнин бир чамеси кәстәрилди, јени аја; улдуза; ситајиш. Чалдыран мұһарибәсиндә кәстәрилән бајраг, сиккәләр үзәриндә тәсвирләрдә кербләрин нүмунәләринә раст кәлирик. Ән мараглы сиккәләрин үзәриндә һејван, мүхтәлиф рәмзләр, хәтләр, нәгшбәнд вә нахышлар да; гәдим халгьмызын, дүнјамызын һәлә там ејрәнәилмәмиш кечмишиндән хәбәр верир. Кәрдүјүмүз бу сиккәләр улу торпагьмызын Шәки, Ширван, Бакы, Кәнчә, Ирәван, Гарабаг, Нахчыван, Талыш халыгларынын мәскәнләриндән тапылмыш бә'зи нүмунәләрдир ки, бунлар да; өз саһибинин лап гәдимдән нә илә мөшгул олдуғуну кәстәрир. Бунлары арашдырмаг, тәһлил етмәк халгьмызын доғма; торпагынын саһиби кими јаделлиләрә гаршы мұбаризәдә һәмин кербләрдән истифадә едиб вә ону мүгәддәс сајыблар.

Бу китабын чох бөјүк елми әһәмијјәти ондадыр ки, һәтта; бизим ерадан әввәл сон 1920-чи илә гәдәр тарихимизин гыса; хүләсәсидир.

20-чи јүзиллијин 20-чи илиндә Азәрбајчан Чумһуријјәти. Азәрбајчан Демократик Республикасы да; өзүнүн кәрбини, гимнини һазырламаг үчүн гәрар гәбул етмиш, һәтта; мај ајынын

30-на; кими мұсабигә е'лан етмишдир. Фәгәт 24-28 апрел һадисәләри нәтичәсиндә 23 ај јапсајан, Азәрбајчан Демократик Республикасынын бу арзусу һејага; кечмәмишдир. Совет дәврүндә исә Азәрбајчаньн бир нечә дөфә кәрби јаранмыш, гимни јаылмыш, маршлар (АДР дәврүндә) јарадылмышдыр. Улу Үзејримизин мусиги, гимнин көкү мәһз 1918-1920-чи илләрә бағланьр ки, бу өзүнәмәхсуслуғу сахламагы һәр биримиз үрәкдән думалылыг. 1920-чи ил апрелин 28-дә дәвләт эмблеми гьрмызы ајпара; дахилиндә, гьрмызы бешкушәли улдуз олду. 1921-чи ил мајын 19-да; јени кәрб јарадылды ки, бурада; конститусија; тәсвир едилди. 1931-37, 1940, 1959-чу илләрдә дә Азәрбајчан кәрбинин үзәриндә, нечә дөјәрләр, һәр башчы бир дәјишклик етмишдир.

1978-чи ил апрелин 21-дә кәрбин тәсвири јенидән ишләнмәјә верилди. Бизчә әкәр, дәвләт кими, мүстәгил халг кими суверен имтијазларымызы мөһкәмләндиририксә, тәләсмәдән өз ана; Азәрбајчаньмызын фәлсәфи кәрбини, өзүнәмәхсуслуғуну гојуб, тәсвир етмәлијик. Ахы, бу да; һәләлик һеч дә асан дөјил. Агыллы, дүшүнүлмүш, јакшы, савады тарихчи алимләримизин елми күчүндәки билијиндән истифадә едиб гәдим мәнсубијјәтимизин, сој көкүмүзүн рәмзләри олан кербләримизин, нишанларымызын да; тарихини халгын инкишафы илә һәмәһәнк сурәтдә ејрәнмәлијик. Фикримиз бизи 19-чу јүзиллијин чаризмин губернијалара; шамил

етдији кербләрә апарды. Кәрдүјүмүз Бакы губернијасынын чаризм тәрәфиндән тәсвир етдији шәкилдир. О вахт палыд чәләнки тәсвири верилмишдир. Ахы, Бакыда; һеч вахт дәрин, голлу-будаглы палыд олмајыб. Онун әсас инчиси, вар-дәвләти јаранмыш, сонрала; зейтун олмушдур. Шаһысыны исә чаризм харичи өлкәләрә салтыр, кәрбини исә палыд чәләнки илә ишләјиб јајмышды. Бундан әләвә сәһбәтимизи онунла; јекунлашдыра; биләрик ки, һәр бир дәвләтин, һәр бир шаһәрин, һәр бир республиканын адым-адым суверенлијә кетдији бир заманда; бизим дә Азәрбајчаньмызын дүшүнүлмүш кәрби олмалыдыр ки, бу да; республика президентинин гәрары илә һејага; кечирилим... Артыг бу кәрб фикримизчә ојанмыш Азәрбајчан халгынын бүтүн фикрини ифадә етмәклә јаранмалыдыр. Бакы шәһәринин өзүнүн дә хүсуси эмблеми ишләнсә, јакшы олар. Әкәр биз дүнја; халгларынын бајрагларына; нәзәр салсаг, сәһбәтимизин әввәлиндә дедијимиз символлар заман-заман кечикмәсинә бакмајараг өз көкүнү сахламышдыр. Бизчә елә кәлир ки, Азәрбајчаньмызын да; өзүнәмәхсус кәрби олмалыдыр... Ахы, көкү тарихин чох дәринлијинә кедән Азәрбајчан кәрбини өзүнә ујгун шәкилдә бәрпа; вә тәблиг етмәлидир. Азәрбајчан рекламчылар иттифагы үзләринин музакирәсинә дә бөјүк еһтијаж дујулур. Реклам исә һәр бир милләтин јарадыгларынын мө'нәви вә игтисади дөјәрләрини өзүндә әкс етдирир...

ӨЗҮНҮ ДӘРК ҒТ, АЛЛАҒЫНЫ ДӘРК ЕДӘРСӘН

Азәрбајҗанымыз Шәрҗин тәрҗиб һиссәсидир. Азәрбајҗан халғы Улу Шәрҗин тарихиндә мұһүм рол ойнамыш вә азәрбајҗанлығарын, әләхсус Азәрбајҗан түркләринин бу инкишафта: һәммишә өзүнәмәхсус јери олмушду.

Шәрҗин җарағдығы дини-фәлсәфи систем исе инди дә чоғларымызы һејран едир. Онун инкишаф етдији вә мирас гојдугу мәнәви вә мағди абидәләр төкаллаһлығ динләринин формалашмасында: мұһүм рол ойнамышдыр. Гәдимдә әсләр боју һәмнит дини-фәлсәфи системин горујучулары каһинләр, түркчә десәк гағлар олублар.

Бу дини-фәлсәфи системинә илк зәрбәни вуран јунан материалист дүнҗакөрүшү олду ки, о Аллаһы инсан сәвијјәсинә ендирди, инсаны исе Аллаһ сәвијјәсинә учалтды. Сонрағлар јунанлары өзә едән ромалылар вә сасанлы фарслар исе әтәләтә говушарағ мәнәвијјәгәзлыгы дәвләт сijasәти сәвијјәсинә чағдырырлар (Маулана: Абулғ Хасан алғ-Надвӣ. Ислам и Мир. Каир, 1994, с. 19). Фарсларын җарағдығлары "хәәтәдәдәтә" әдәти исе Шәрҗин бәјүк һиссәсини, мөвлана: әл-Надвинин сөзләри илә десәк, "сексуал анархия"ја: гәрг етди (Ады чәкилән әсәр, с. 22).

Хәәтәдәдәтәја: әсәсэн ата: ғызы илә, гардаш бамысы илә вә оғул анасы илә евләнә биләрдиләр. Бу чүр әхләғ принципинин әсасыны өз ики бамысы илә евләнән Әһәмәни дәвләтинин җарадычысы Гурушун оғлу Камбиз \

Камбучија: гојмушду. Чох күман ки, сонрағлар дә: мәнз фарсларын иштирақы илә "хәәтәдәдәтә" әсасында: сифә принципләри ишләнилер (Мәри Бойс. Зороастрийцы. М., 1987, с. 66-68).

Антик фәлсәфәни вә мәдәнијјәтини өзә едән христианлығ исе јунан материалист фәлсәфәсиндән амығ алған кими дини әсл мәнәдә: еһкама: чевирир. Бунунла: дә: Шәрҗин дин әсасында: җарағдығы елми наилијјәтләр там унутулмаға: башланыр ки, бәшәријјәти бу әтәләтдән вә чәһәријјәт Ислам асад едир. Амма: мүсәлман дәвләтләри сүнни-шиә мүнәсибәтләрини ајырд етдикләри дәврдә христиан әләми, әсәсэн Гәрб елкәләри, Интибаһ дәврүнү кечирдәрәк "Сәнәјә чевирилиши"нин өнүднә дурурлар. Шәрҗин тарихи, мәдәнијјәти вә психолокијясы илә јакындан таныш олан Гәрб, јерли халғлары мәнәһәтлә бир-биринә вурарағ, мухтәлиф "тибет, фәләстин, күрд, ермәни вә с." проблемләр җарағды.

Материалист "бүтпәрәстлијинин" јени мәнәһәлиси "мејмундан төкамүл" нәзәријјәсиндән бәһрәләнәрәк, 19-чу әсрдә даһа: дә: фәәл инкишаф едир. "Мејмун"у өзләринин әчдады һесәб едән һәмнит материалистләрин сәјәсиндә сонрағлар коммунист болшевикләр дүнҗанын 116 һиссәсиндә ССРІ әдлы дәвләт җарағдылар. Мәнз Европа: вә Русија: ССРІ әлимләринин фәәл иштирақы илә шәрг халғларынын шууруна: җабанчы дүнҗакөрүшү јеридилер, онун

тарихи сақталашдырылып. һәмнит "мәктәб"ин наилијјәтләриндән бәһрәләнән ермәни марквартлар, гағкановлар, будаговлар түрк тарихинин "мүтәхәссис"ләри ролундан чыхыш едәрәк, Азәрбајҗан тарихини сақталашдырдылар. Әфсуслар олсун ки, Азәрбајҗан тарихшунәслығында: онларә: "ләббәјк" дәјән дә тапылды.

Билиндји кими, сөјләримиз "мејмундан төкамүл" нәзәријјәсинин әсасыны Ч. Дарвин гојмушду. Лакин елмин индики сәвијјәсиндә демәк олур ки, дарвинизм бир чох суаллара: чәәб вермәјә әмиздир вә Гәрб өзү дә һәмнит нәзәријјәни рәдд едир (Жизнь - как она: возникла? Путем эволюции или путем сотворения. Нью-Йорк, 1992).

Шүбһәсиз ки, биз бу фикирләримизлә разылашмајан дә: тапыламағ. Бу дә: тәбиидир, чүнки һәрәнин өз дүнҗакөрүшү, гағрама: габилијјәти вә вә мәним җарадығларым һәр кәс үчүн мүтләғ дәјил. Лакин һәр бир фикрин јашамағ һүгуғу олдуғундан мән онлары охучуларымла: бәлүшдүрмәк истәрдим.

Материалистләрдән фәргли оларағ дин бәшәријјәтин мејдана: кәлмәсини "җарадылыш"ла: шәрһ едир вә о җарадычы гүввәни мухтәлиф халғлар дилләринә ујғун оларағ АЛЛАҒ чағырырлар.

Буна: әсәсләнарағ демәк олар ки, дин бүтүн елмләрин әсасы сајылмалыдыр, чүнки һәр бир елмин гәдимдә җаранмасына: сәбәб Бәјүк Аллаһын дәрк олунмасы иди.

җаранышындан бәри бәшәријјәт әкликләрин вәһдәти вә мүбаризәси илә гаршылашыр: бунлар хәјир вә шәр, руһи вә мағди вә саирдир. Төк монотеист динләрдә дәјил, чохинанчлығда: дә: Баш Алаһ (Ra, Zevs, Yupiter) "киши" кими төсвир едилер. Әкәр биз ады чәкилән "киши"мәзкур" принципинә

әсәсләнарағ, дини шәрти оларағ бүтүн елмләрин "атасы" кими гәләмәк вермәк олар. Белә олан вәзәјјәтдә "тарих" елмләрин "анасы" сајылмалыдыр. Биринчиси, јунан "истрия" сөзү Гәдим Мәсопотомия: бәрәкәт илаһәси Иштарын ады илә бағлыдыр. Нәһәјт, һәр бир һәдисәнин әсасыны "факт" тәшкил едир вә "факт" "тарих"лә бағлы аңлајышдыр, чүнки "факт" тарихә гәрг оландан сонра: онун ејрәнилмә просеси башланыр. Ијкисиндән биринин тәһриф олмасы исе бүтүн силсиләнин тәһрифинә кәтирер.

Мүәсир тарих елми бәшәријјәтин материалист нәзәријјәси әсасында: җарағдығы бүтүн елми наилијјәтләрдән бәһрәләнәр вә мүәсир әлимләр һансыса: һәдисәни ејрәнмәк үчүн "материја" әләмағлардан тутмуш, кимјәви вә биолохи анализләрдән дә истифәдә едиләр. Лакин бәшәријјәтдә материалист елмләр инкишаф етдији кими, мәнз астролокија: макија: вә рәмл елмләри дә онун сырф иштирақы илә җаранмышды. Материалист дүшүнчә тәрзи һәмнит елмләрин гојдугу мәсәләләрә чәәб верә билмәдијинә кәрә, индијјәчән онларә: ғысанчлығла: јанашыр вә гәбул етмәмәјә чалышыр.

Шүбһәсиз, әсәсэн гәдим тарихи дә тәфәккүрү ејрәнмәк үчүн гуру вә чансыз материалист билкиләрлә гәнаәтләнмәк мүмкүн олмур. Әввәлә: җазылы мәнбәләрин әксеријјәти сифаришлә гәләмә алынып. Дикәр тәрәфдән исе тәбиәттә баш верән бүтүн һәдисәләри гәләмә алмағла: шәрһ етмәк мүмкүн дәјил. Мәсәлән, әрәб "1" - "бир" рәғәми вә јакуд "д" - "әлиф" бизә материја: вәзәјјәтиндә кәлиб чагыб. Суал јарана: билер ки, нијә гәдим инсанлар мүәјјән бир ишарәнин мәнз бизим кәзүмүзә чарпдығы әләмәттә җазыблар вә җазы үчүн һәмнит үслубу сечиләр. Нијә инсанлар "1" рәғәмини үфғи јох, мәнз

шагули шөкүлдө жаабылар? Дејөк ки, аганы жухарыдан ашагы чөртмөк асандыр. Бөс није "Б" һәрфинин анлајышы "өв" демөкдир? Бизчө, һәр бир һәрфин вө һәр бир рөгөмин истифаде олмасы мөһз Аллаһын дөрк олунмасы илә бағлыдыр вө дин буна: көзөл чаваб верир.

Дини фөлөсөфөје көрө кайнаат "Төк"дө чөмлөшөн варлыгдыр вө она: саһиб Аллаһдыр. Библиянын јаадыгына: көрө: "Мөн (Аллаһ) Аз (һәрфијөм) һәм Омега: (һәрфијөм); һәм башлангычам, һәм ахирөтөм". (Апокалипсис 1:5). Јөни, өкөр биз Библиянын дедијинө өсаслансаг көрөрик ки, о, бөшөријөтин јаадычысыдыр, һәм дө онун сонуна: һөкөм вөрөндир.

Истәр чохинанчлыгды: истөрсө дө Төкөллөһлыгды: о бөјүк варлыг Нур кими төсвир олунур. Дикөр төрөфдөн динө көрө инсанын жаранмасы "папчыг" мөрһөлөсиндөн сонра: Илаһи Нурун чисмө үфүрүлмөси илә бағлыдыр. Руһун исти, ишыглы: бағлылығыны сүбүт етмөје өһтијан жоудур, чүнки инсан өлөн кими чисми сојуур.

Инсанын һәр бир һәрөкөти енержинин, ишыгын сөрф олунмасы илә бағлыдыр. Данышыг просеси "сөзифаде" ишлөтмөклө бағлыдыр, с ө з өзлүјүндө данышмаг биләнлөр үчүн с ө с л ө, данышмаг билмөјөнлөр үчүн исө һәрөкөтлө бағлыдыр вө һөр ики анлајыш (сөс вө һәрөкөт) енержи илә бағлыдыр. "Сөз" өз нөвбөсиндө һәм идеалдыр, һәм дө ки мәддидир. Идеалдыр, чүнки биз ону абстракт мөфһум кими һисс едирик вө мәддидир ки, о мөгсөдөнлү информәсијаны дашыјыр.

Мүхтәлиф дилләрдө "inlun" информәсијанын чатдырычысы ролуну ојнајыр. Мөсөлән, әрөб дилиндө "unlun" гејри-мөјөјөнлик шөкүлчисидир - китәб-ун. Мөјөјөнлик артикли әрөб дилиндө "әл"-дир вө о истифаде олундугды: "in"

суффиксиндө "т" сәси дүшүр - өл-китабу. Франсыз дилиндө гејри-мөјөјөнлик артикл ролуну ојнајан "un" "бир" демөкдир вө сөзүн өввөлиндө жаабылыр. Мөсөлән, гт дшмкү. Мөјөјөн артикл франсыз дилиндө "ду" -дир (le live) вө биз дүшүндүјүмүзө көрө "ду" әрөб "үд" мөјөјөнлик артиклинин метагега: дејишкилјидир ки, буру да: роман дилләринө (франсыз, испан) әрөб-мүсөлман мөдөннөјөтинин тө'сири илә дө шөрһ өтмөк мүмкүндүр.

Фарс дилиндө "inlbu; anlo" ишарө өвөзлијинин ролуну ојнајыр. Алман вө инкисил дилләриндө "шт" мөгсөдөнлү истигамөт көстөрөн өнгошмадыр. Бундан башга: франсыз дилиндө олдуғу кими, инкисил вө алман дилләриндө "1"- "бир" (франсызча: "un") "htylyust" сөслөнир. Вахты илә славјан дилләриндө јијөлик һалында: "ин" суффикси истифаде олунуб. "Ин"-ла: бағлы дејилөн хүсусијөтлөр түрк "өн, ан вө әнд" сөзлөриндө мүшаһидө олур ки, ону да: "Өкүз өлөр көнү гапар, икид өлөр үнү гапар" апагалар сөзү илә дө тәсдиглөмөк мүмкүндүр (Көзөллик сују. Түрк өдөбијатындан сөчмөлөр. Бакы, 1991, с. 36). Әкөр апагалар сөзүндөки "үн" "өкүз"лө бағлыдырса; демөк лааымдыр ки, "Әлиф, Төврат вө Бөгөрә" анлајышлары да: "Өкүз/Инөк" демөкдир. Нөһәјөт сами дилләриндө "rlw" һөрф дејишкилији нөтичөсиндө (чим/гимел) Нүһ кәминсинин ондуғу јер "Чуди" - "Гуди" охунмалыдыр ки, "гуд" да: шумер дилиндө "инөк" демөкдир. "Инөк" мөфһуму мифоложи бакымдан "ишыг" анлајышыны өкс өтдирөн ишарөдир. Бунунла: да: марәглы мугәјисө көстөрмөк мүмкүндүр:

**ДИНГИР/ЕЛ(АЛЛАҺ/ИШЫГ)-
ТӨВРАТ(ӨКҮЗ)-БӨГӨРӘ(ИНӨК)-
ДАНА -ДАН(ИШЫГ)-ТАНРЫ.**

Макроәглем кими микроәглем дө кирдөваридир - "О". Түрк "1" рөгөминин јанына: "0" ишарөси

гојуланда: түркчө "онлун" анламы јараныр ки, о да: макроәглемө, камиллије доғру илк әддымын атылмасынын төчөссүмүдүр. Көрүндүјү кими түрк дилиндө истифаде олунан "unloneleln"- "бир" анлајышларындан даһа: камилдир, чүнки "перспективи"төкөмүлү өкс едир.

Инсаны төк варлыг кими гимөтлөндирсөк, көрөрик ки, о да: өз нөвбөсиндө икилик төшкил едир, јөни инсан һәм руһидир, һәм дө чиманидир. Бөшөријөтдө һәр бир шеј өбөди олмајан кими, инсан да: өлүмө мөһкүмдүр. Әкөр "олум/варлыг" руһун шагули истигамөтдө чисмө дажилдирсө, "өлүм" - руһун чисми шагули истигамөтдө төрк өтмөсидир. Буна: көрө дө истәр "1" "бир", истәрсө "дәлиф" шагули истигамөтдө жаабылыр вө Аллаһын хилгәти илә төмасыны көстөрөн ишарөдир. Дејидимизи "Ја: син" сүрөсиндө "ва: илејһи турчөүн \ сиз дө онун һүзуруна: гајы: данагысыны" (Гур'ан XXXVI:83) көлмөлөри илә тәсдиқлијыр.

Астролюкијада: "өлүм" сөккиз \ 8" ишарөси илә өкс олунур. Умумијөтлө "8" инсан шүүрунда: дөрин из буракмышдыр. Мөсөлән, шумер өсәтириндө туфан 7 күн 7 кечө давам өтмишдир вө 8-чи күн Күнөш Аллаһы Уту торпага: истилик көндирир. Төкөллөһлыг ө'типадында: исө Адәмдөн Нүһ туфанына: \ өлүмө гөдөр сөккиз нөсил кечир вө Нүһдан Ибраһимө гөдөр дө һөмин сәј сахланылыр. Иса: пејгәмбөрин сүннөти сөккизинчи күн баш верир вө Чөннөтин сөккизинчи пилләси Чөннөт ул-А'ләдир. Төсәдүфи дејил ки, ријазиијатда: да: 8 сонсузлуг, јөни өбөди инкисилдин көстөричисидир. Чохлары "өлүм" өшитдикдө дискисинир. Өлүм руһун өн хошбөхт

мөгамыдыр ки, һөмин вахт руһ чисмдөн асад олуб Аллаһ истигамөтиндө һәрәкәт едир вө бунунла: јөни һөјәтә: төкан верир. Варлыг вө өлүм бирликдө диалектиканын һәр үч ганунуну тәсдиглөјир, јөни "8" - вахты илә ики һиссөдөн ибарөт олан төк варлыгын дағылмасынын вө јөни һөјәтын мөјдәна: көлмөсинин төчөссүмүдүр. Чин фөлөсөфиндө һөмин ики бутә: шөкүлдө олан варлыг "инлјан" әдланыр. Гејдләрө көрө бу ишарө илк дөфө Чин раһиб И Тсзин (635-713) төрөфиндөн шөрһ едиллиб. Лакин бу һөч дө о демөк дејил ки, өкөр ишарө VII-дө, гөлөмө алыныбса; онунла: бағлы анлајыш да: һөмин дөврө төсәдүф олмалыдыр. Бу ишарө зөрдүштиликдө һө р м ү з ү н Әһримәнлө олан мүбаризәси илә тәсдиқлијөнр. Белөкилә, "8" ишарөси Әбөдијөт кими шөрһ олунмалыдыр.

Өввөлки мөгагөмиздө биз көстөрмишдик ки, бүтүн дилнәрдө Аллаһ нур кими сөчијөлөнир. һөмин нур пақдыр. Пақлыг исө Ағ олмалыдыр. Ағ рәнки гануна: өсәсән анчаг үч өсас спектрал шуапарын гарышыгындан алмаг мүмкүндүр. Бунлар да: КӨЈ, ГЫРМЫЗЫ ВӨ ЈАШЫЛ рәнкләрдириләр. Башга: рәнклөрин гарышыгындан Ағ рәнки алмаг мүмкүн дејил.

Бүтүн бунлар ону көстөрир ки, түрклөр Шөрһ мөдөннөјөтинин өнүндө дуранлардыр.

*Р. С. Өрөблөрин көзөл мисаллары
вар: "Өзүнү дөрк өт, Аллаһыны дөрк өдөрсөн". Өфсуслар олсун ки,
киллөрсө бизим ирсимиздөн
мөһәрөтлө истифаде едиб өзлөринө
тарых, мөдөннөјөт вө дөвләт
бардырлар. Биз исө бө'зән заты
биләнмөјөнлөрдөн өрнөк алмаг
истәјирик вө өзүмүзү онлара
бөнәэдирик.*

Гаранлыгы гатылашдыгычагышыга: даһа бөжүк еһтиҗая жараныр. Бу күн бөшөр билиб-биһмәмөјиндөн асылы олмаҗараг динчилик, гәрбчилик, демократия; пулчулуг, дәллияччылык, бир сөзлә инамсызлык гаранлыгындадыр (Асиф Ата).

"Күнүн, бәхтин аг олсун",
"Ајдынлыга: (вә ја ишыгыга) чыхасан". "Аг күнө чыхасан", - бунлар киминсә башга бирисинә - догмасына; достуна; танышына; диләдји ән хош сөзләрдөндир. Аглык, ајдынлык, ишыгыг һәмнишә гаранлыга: нур чиләјиб, һәмнишә зүлмәти ишыгландырыб. Инсанлар даим зүлмәтдөн ишыга; доғру чан

ишләтмәдик. Асиф Ата: очагынын жаранмасы Атанын өлүмүндөн сүзүлүб кәлән бир һадисәдир. Очаг җарагмаг идеҗасы Асиф Атада: Москвада: М. Горки адына: Дүнја: Әдәбијагы Институғунда: охуҗаркән жаранмышдыр. О, Москвада: дүнја: әдәбијагыны өјрөндү, лакин Шәрг әдәбијагына: дағр һеч нә көрмәди. Дүнја: фәлсәфәсини өјрөндү, көрдү ки, санки Шәргин Зөрдүштү, Буддасы јохмуш кими фәлсәфәни һепаклитдән башлаырлар. Дүнја:

"ОЧАГ"

тарихини өјрөндү, көрдү ки, Шәрг тарихиндән өтәри сөһбәт аймагла: кифәјәтләнирләр. Белә олан һалда: дүнја: тарихиндә Азәрбајҗанын јериндән данышмага: белә дәјмәзди. О, узун мүддәт Шәрги өјрөндү вә баша: дүшдү ки, Шәргә олан бу мүнәсибәтин сәбәби Шәргин балаһалыгы дејил, авропәсентризмин әдәләтсизлијидир. Асиф Ата: Гәрби өјрөнәнә гәдәр дә Фүзулинин, Нәсиминин, мугамагын бөјүклүјүнү беллирди. Лакин бу бөјүклүјүн өзлүјүндә тәсдиги үчүн мугајисә јох иди. Елә ки о, Гәрбин бөјүкләрини өјрөндү, бир даһа: Азәрбајҗанын бөјүклүјүнү өзлүјүндә тәсдиг етди. Башгаларыны өјрөндикчә өзүмләшди, ичиндә башга: дүјулара: үстүн кәлән Азәрбајҗан руһу јаранды. Москва: Асиф Атанын

атмышлар. Ишыга ода: очага: јыгышмышлар. Тарихдән дә беллидир ки, узун заманлар вә елә инди дә тәдғигаччылар, тарихчиләр һарда: очаг јери, очаг илзәри тапсаалар "бурда: инсан јашамышдыр" - дејирләр. Јәни одун, очагын инсан тарихи гәдәр көкү вар, сәлнамәси вар. Биз исә сизә башга: бир очагдан сөһбәт аймаг истәјирлик. Мәһз әчдағларымызын очагына: тагынан, одуна: гызынан "Очаг" дан. Она: Асиф Ата: очагы да: дејирләр. Инам очагы да: адланыб. Бес бу "Очаг" нечә јараныб? Асиф Ата: очагы ифадәсини тәсадуфән

Азәрбајҗанчылык дөвру олду. Асиф Атаны узун илләрдән бәри дүшүндүрән суаллара: о, чаваб тапды: тәзә инам јарагмаг лазымдыр, тәзә фәлсәфә јарагмаг лазымдыр. Гәр шеј тәзәдән башла: һамалыдыр, чүнки һеч нә там вә мүтләг дејил. Инсан исә Мүтләгсиз јашаја: билмәз. Азәрбајҗан дүнјанын руһанијағ мәркәзинә чеврилмәлидир. Бу мәсәдләрә наил олмаг үчүн исә Инам очагы јарагмаг лазымдыр. Тәби ки, о заман Очаг јарагмага: чөһд көстәрмәк мүмкүн дејилди. Буна: көрә дә Очагын идејаалары узун илләр Асиф Атанын мүәллимлијиндә вә төнғиди әсәрлериндә дејилди. Нәһајәт, 1976-чы илдә Асиф Ата: АДУ-нун естетика: кафедрасында: мүәллим ишләмәјә башлады. Елә һәмин ишдә дә "Очаг" "Етик вә естетик тәрбије клубу" ады алтында: АДУ-да: фәалијәтә башлады. Илк әввәл бу клуб рәһбәрлик тәрәфиндән тәғиб едилмәди. Асиф Ата: 1978-чи илдән 1979-чу илә гәдәр университетдеки клубда: өз сөзүнү деје билди. 1979-чу илдә Асиф Ата: университетин рәһбәрлији тәрәфиндән сыхышдырылмага: башлады вә о, клубун тәдбирләрини республика: "Билик" чөмијјәтинин залына: көчүртдү. Артыг бурда: клуб сөзү "Очаг" ады илә өвәз олунду. Асиф Ата: исә сәдр јох, "Ата" ады илә чағырлды. "Очаг Атасы", "Асиф Ата" ифадәси белә јаранды. "Ата" сөзү "пәјғәмбәр" сөзүнүн гаршылығы кими көтүрүлүр. Инам јарадычысы мө'насындадыр. Очагын јаранмасы илә Очаг тарихинин вә Јени Еранын - Инсанилик Ерасынын әсасы гојулду. "Билик" чөмијјәтиндә Очагын фәалијјәти даһа: да: кенишләнмәјә

башлады. Буну көрән ДТК мәсәләјә мудахилә етди. Асиф Атаны ДТК-нын игамәтқаһына: чағырдылар вә һөкм еләдиләр ки, "Очаг" дөғвә олунмалыдыр. Тәби ки, о буну еләмәди вә она: гаршы белә иттиһамлар ирәли сүрүлдү: антимарксист, антикоммунист, милләтчи, панғүрүкист, анархист, фашист. Асиф Ата: партијадан, ишдән чыхарылды, елми адынын вә елми дәрәҗәсинин алынмасы бәрәдә мәсәлә галдырылды. Бу тәғибләр, һамынын ону тәрк етмәси Атаны сарсытмады, әксинә, санки она: јени күч, гүввә верди, мөһкәмләндирди. 1982-чи илдә Асиф Ата: Очагын биринчи мөрһөләси баша: чалды. Бу мөрһөлә Очаг идејааларынын формалашмасы мөрһөләси иди. Бу дөврдә Атанын "Инсан" вә "Инам" китаблары јазылмышды. 1982-чи илдән ДТК тәғиб ила: да: күчләнди. Очаг икинчи мөрһөләјә гәдәм гојду. Ата: тәғиб илләриндә "Мүтләгә инам", "Јол", "Мүтләгләшмәк - вар олмаг" вә с. Китабларыны јазды. 1982-чи илдән сонра: өзүнү руһани варлык кими тәсдиг етди. Азәрбајҗанда: Очаг Аилләри, Очаг Әвладлары, Очаг тәһсили, Очаг мәрәсәмләри јаранды. Бу илләрдә Инсанлашма: вә Инсанлашдырма: принципини өмүр јөнүнә чевирән Асиф Ата: өвлады һадисәси тәсдиг олунду. Асиф Ата: очагы мүтләгә инам демәкдир. Дүнјанын, һөјагын, инсанын әзәли, әбәди, сонсуз, Камил мө'насына; маһијјәтинә Инам, Нисбилији, Кечичилији, Өтәрилији, Гејри-Камиллији јашан сағмаг, јалныз Мүтләг оланы һәғиги һесаб етмәк, Инсанын дахилиндеки мүтләгә

чагмаг демөкдир. Очаг - Камил Инсан демөкдир. Инсанын олдугу кимн жок, көрүндүү кими жок, Мүтлөгүн төлөбине ујгун жашамыш, өз төбиетиндөн маһијјетине јүксөlmөк, нөгсанлары илө дөјүшүб Мүтлөг Руһа: - Инама; Идрака; Мө'нөвијјата; Ирадејө чагмасыдыр.

Ата: Өвладлар гаршысында; төлөблөр гојуб, өвладларын мөгсөди - һөмин төлөблөрө чагмагдыр; Јазарлыг, Тәшкилатчылыг, Нагиглик. Бу төлөблөрө чагмаг үчүн өвлад 3 мөзијјөтө саһиб олмалдыр:

1. Учалыгда; жашамаг.
2. Учалыгдан данышмаг.
3. Учалыгдан жазмаг.

Өвладын Очагда; фәалијјети үч бир-бирилө баглы башга; бир һадисә илө әлагәдардыр:

Инсанлашма; Амаалашма;
Халглашма;

Инсанлашма - өзү илө дөјүшүн васитәси илө нөгсанлардан азад олуб камил инсана; јетмөкдир. Амаалашма - Асиф Атанын јаздыгы 45 Мүгәддәс китабы өјрәнмөк, өзүмлөшдирмөкдир. Халглашма - Чамаагы халг сөвијјәсинә галдырмаг, Очагы Халга; көтирмөкдир. Бүтүн бунлар аилө күнлөри, амаалашма; күнлөри, фикир өвлөри васитәси илө һәјата; кечирилир.

Һазырда; 50-дән чох Ата: Өвлады вар. Атанын чисмани јохлугундан сонра; Очагда; зәррә гәдәр дө дөјишклик олмајыб. Очагдакыларын сыраларына; дахил оланлар вар. Атанын өлүмүндөн сонра; очагчы Сафруһун Очаг руһунда; "Огуз јөнү" китабы чапдан чыхыб. Бу да; өвладын Атанын руһу гаршысында;

өзүнүтәсдигидир.

Тарих боју јаранмыш һәр һансы руһани, фәлсәфи, сијаси бирликләр мөјјөтөн вадтдан сонра; дахили зиддијјәтләр нәтичәсиндә парчаламага; мө'руз галыб. Бунларын әсас сәбәби төкчө идејалардакы нагамамлыглар, нагисликләр дејил, һәм дө һөмин идеја; дашыјычыларынын дахили нөгсанларыдыр; агаылыг, һакимијјәтпәрәстлик, варидагпәрәстлик, шөһрәтпәрәстлик, горху вә с. Лакин "Очаг" һәм идеја; нагамамлыгына; нагислијјинә, һәм дө онун дашыјычысынын һәр чүр гејри-камиллијјинә гаршы олдуғундан ону белә бир төһлүкә көзләмир. "Очаг" јашајыр вә Ата; идејаларыны давам етдирир. Ата; дејир: "Бизим фикримизи өз фикриндән үстүн сајанларә; өјрәтмөк!", "Мүтлөгә Инам, Камил Инсан, Мүстәгил Вәтән, Руһани Чөмијјәт, Өзүмлү Шөрг, Лөјагәтли Бөшөр идејаларыны өзүндө бирлөшдирән 45 Мүгәддәс китабы олан Очагчынын һеч кәсдән өјрәнмөјө һаггы јохдур" - дејир. Асиф Ата; давамчылары - Очагчылар. Бөли, һәр һансы бир төшкилаг, чөмијјәт, партија; мөјјөтөн сијаси мөгсәдә маликдир. Очаг исә сијасәтә гаршыдыр, руһанијјат мөркөзидир. "Очаг ерасы", "Ата; ерасы" Очагда; һәм рәмзи, һәм дө рәсми мө'нада; ишләнир. Јени дөвр, Јени ера; Инамла; баглыдыр. Ата; дејир: "Инсан дөјишмәсә, дүңја; дөјишмәз!" Бу мө'нада; тарих дөјишиб, тәгвим дөјишиб, ера; дөјишиб, амма; маһијјәтчө инсан дөјишмөјиб. Асиф Ата; Очагы христиан ерасы илө 1979-чу илдән јашамага; башлајыб. Һөмин ил "Очаг" тарихинин илк илидир.

Очагда; ил Күнөш ајындан - мартын 1-дән башлајыр. Сонра; Чичәк, Ишыг ајлары кәлир. Јај фәслинә Шө'лә, Од, Гүрүб ајлары дахилдир. Ата; Хәзан, Јагыш исә пајыз ајларыдыр. Гыш фәсли Сәрин, Гар, Көчәри ајлары илө әлагәдардыр. Өкәр илин ајлары төбиәти, фәсилләрүн хүсусијјәтини идарә едирсә, һөфтөнин күнлөри инсан һалларына; баглыдыр; 1-чи күн Арзу, сонра; Үмид, Дөзүм, Мөһәм, Гисмәт, Мурад вә нөһәјәт базар күнү - Инам күнүдүр.

Ата; дејир: "Заман јарагдыгыны заман мөһв едир!" "Очаг" гәдимликлә сабаһы өзүндө бирлөшдирир, чүнки о һадисә ки заманла; мүнитлә, шөраитлә баглыдыр, о гәдимлијјә дејил, кечмишә чөврилир вә о һадисәнин сабаһы олмур". Асиф Ата; очагын кәлөчөјини нөинки Азәрбајҗанын, Шөргин, үмүмән Бөшөрин хилас јолу сајыр. Һөмин кәлөчөјин халгыны о, Руһани Интибаһ - Мүтлөгә Инам, Камил Инсан, Мүстәгил Вәтән, Руһани Бирлик, Өзүмлү Шөрг, Лөјагәтли Бөшөр идејаларында; бирлөшдирир.

Мүтлөг Инам идејасы - Јери, Кејү јарадан Аллаһа; јох, Хурафага; јох, Инсанын, һәјагы, дүңянын мүтлөг маһијјәтинә инама; чагырыр. Инсан өмрүнү "Ја; һәр шеј, ја; һеч нә" принцип ерасында; гурур.

Бөшөр тарихи индијә гәдәр ичтима, сијаси, игтисади төрәгги таныјыб, инсани төрәгги јох. Инсани төрәгги Атанын Камил инсан идејасындан башлајыр. Ата; дејир: "Нә гәдәр ки, адам Инсан олмајыб, һеч төрәггидән данышмаг олмаз". Чүнки нә гәдәр ки, адам өз нөгсанларындан кечмөјиб, дөјишлимөјиб, һеч бир инкшафдан

данышмаг олмаз.

Мүстәгил Вәтән идејасы Мүстәгил фөрд, камил инсан идејасынын давамыдыр. Јалһыз мүстәгил фикрә, дүшүнчөјө малик оланлар Мүстәгил Вәтән јарада; билөрләр. Очаг бу күн мүстәгиллијин төмөлини мүстәгил фөрдләрдә - очагчыларда; көрүр.

"Очага!" гәдәр һеч бир чөмијјәт, һеч бир гурулуш инсанын өзүнү - өзүнә тапшырмајыб, шөраитә, мүнитә, замана; тапшырыб, чүнки инсана; инама; баглыб, инсанын дахили имканларына; инама; баглыб. Очаг исә һеч бир гурулушу - нә капитализми, нә социализми гәбул едир. Онларын инкарында; Руһани Бирлик идејасы тәсдиг олунур.

Бир заманлар Шөрг дүңја; мөүллимлик едирди, инди исә Шөрг Гәрбин төлөбәсина чөрилиб. Ата; Шөргчилији Руһанијјатчылыг һесаб едир. Она; көрә дө сабаһкы Шөргин өзүнә гајытмасыны јалһыз Очаг идејалары, руһанијјаты ерасында; көрүр вә она; чагырыр.

Атанын, Очагын бүтүн бу идејалары Бөшөри маһијјәт дашыдығында; һөмин идејалар Бөшөрә хидмәт едир вә Лөјагәтли Бөшөрин төмөлини гојур.

Бунлар сүбут едир ки, Ата; фәлсәфәси, Ата; Инамы фикир сөвијјәсиндә, идеја; сөвијјәсиндә галмыр, әмәлә чөрилир, өмрә чөрилир. Јени өмүрләр, јени агитөтләр јарадыр. Бу күн "Очагын" кәлөчөјинин төмөлини Ата; руһанијјаты, Ата; китаблары вә Ата; Өвладлары гојур вә дашыјыр.

*Зейнаб Фәрһад гызы,
Пәрванә Јөһја гызы.*

АЈДЫН ҺҮСЕЈНЗАДӘ

СЕЈИД ҺҮСЕЈН

(1887-1938)

Јүксәк бәдни сәвијәли әсәрләри илә, кениш ичтимаи, мааричилик фәалијәти илә халгын дәрин һөрмәт вә мөһәббәтини газанмыш С. Һүсејн жарадычылығынын ән чошгун чагларында, түкәнмәз бир илһам вә һөвәслә јазыб јаратдыгы бир вахтда әсрин ән дәһшәтли фәзиәси илә үзләшмәли олду. Шәрғдә илк демократик дәвләтин башчысы, Мүсават Партијасынын лидери М. Ә. Рәсулзадәнин јакын гоһуму, һәмјин партијанын илк вә фәал үзләриндән бири кими С. Һүсејнин ады репрессия гурбанларынын сијаһысына дүшдү. Һәбсә алынды, зиндана салынды, үзүнтүлү, әзаблы, сон учу өлүм олан ишкәнчәли истинтагларла, соргу-суалларла мәрүза галды...

Бүтүн шуурлу һәјәтатын халгынын маарифләнмәси, азадлыгы, Азәрбајҗанын мүстәгиллији, тәрәггиси, сивил дәвләтләр сырәсына чыхмасы, демократик гурулуш, инсан һүгууларынын бәрғәрәр олмасы

угрунда мүбаризәјә һәср едән С. Һүсејн өз әгидәсинә, мәсләкинә, арзу вә истәкләринә там чаваб верән Мүсават Партијасынын фәалијәтә башладыгыны ешидән кими дәрһал онун сырәларына гошулуш, һәмјин партијанын илк

тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Мүсаватын агыр, чәтин, тәғибләр шәраитиндә кизли иш апармасына бахмајараг, кәнч јазычы гәләм достлары - Ч. Чаббарлы, Ј. В. Чәмәнзәминли, Т. Ш. Симруг вә башгалары илә бирликдә бејүк һөвә вә инамла, сонсуз мөһәббәтлә бу партијанын сырәларында чалышмыш, онун програм гәрарларынын јеринә јетирилмәсинә өмүрүнүн ахырынадәк садиғ галмышдыр.

1918-чи илдә М. Ә. Рәсулзадәнин рәһбәрлик етдији Мүсават Партијасы галиб кәлди (АДР гурулду), өлкәннн һәр јериндә үч рәнкли милли бәјрагымыз далғаланды. Лакин

хаалгымызын истиғлалижәтә говушдугу, Шәрғдә илк азад демократик дәвләт јаранмасынын севинчи узун сүрмәди: 1920-чи илин 27 апрелиндә Шималдан кәлән туфағ һәр шеји алт-үст етди - мәнфур 11-чи Орду Азәрбајҗаны јенидән ган чагагына; дөндәрди, ону Русиянын тәркибинә гагды. Халгын сәдагәтли огулларынын, азадлыг уғрунда фәдакар мүбаризләринин фәиәли күнләри башланды. Өлкәдә тәғибләрнн, һәбсләрнн сајы-һесабы јохду. Һәбсә алыннлары бағлы гагылар архасында; тез-тәләсик, шаһидсиз-сүбутсуз мұһакимә едир, минбир ишкәнчә илә "тахсыр"ларыны бојунларына гојуб, имза ағдырыр, һөкм чыхарыб күлләләјир, Русиянын инсан ајагы дәрјәмәң учгарларына - өлүм дүшрәкәләринә сүркүн едирдиләр. Јакшы ки, бә'зиләринә харичә гаямаг хошбәхтлији нәсиб олурду...

1923-чү иләдәк өлүм кабусу С. Һүсејндән узаг кәзди. Анчаг һәмјин илин јайында: әдибин аиләси Шүвәландакы ага-баба: багында динчәлирди. О, өзү исә шәһәрдә бир дәрәчәли мөктәбдә акырынчы дәрәсләрини дәрјәб мәр'зунижәтә һазырлашырды. Һазырлашырды ки, баға: кәдиб јарымчыг галмыш әсәрләрини тамамласын...

Бир күн намә'лум адамлар мөктәбә кәлиб ону апардылар. Дүз әлли бир күндән сонра: азад едилиб евинә гајыдан С. Һүсејнин овгагы јакшы иди. Евдәкиләрә дә, дост-танышлара да: архајын-архајын дәрјиди: "Догрудур, соргу-суал чох чәкди, амма буракыланда мәни киши (М. Ч. Багыров - А. Һ.) өзү шәхсән гәбул еләди. Деди ки, јохламадан јакшы чыхмысан. Нә гәдәр мән

Азәрбајҗандајам, әлини гој башынын атгына; архајын кәз. Сәнә дәрјиб-долашан олмајаяг".

"Киши"нин сөзләринә архајын олан, сәдәләвһчәсинә инанан әдиб јәнә әввәлки кими гәләми илә, ичтимаи фәалијәти илә, халгына; вәтәнинә сәдагәтлә хидмәт едир, хусусилә нәср сәһәсиндәки уғурлары әдиби ичтимаижәт вә охучулар тәрәфиндән јүксәк гүјмәтләндирилдириди.

Бурада: марағлы бир һадисәни гејд етмәк јеринә дүшәрди: С. Һүсејн вә дикәр зијалылар һәбсдә икән болшевикләр бир сактакарлыгы: әл атмышдылар. Белә ки, 1923-чү ил августун 14-дә "Бакински работчи" гәзетиндә куја һәбсдә олан мүсавадчыларын Бејаннамәси дәрч олунмушду. Бејаннамәнин сонунда дәрјилдириди: "Совет һакимијәти зәһмәткешләрин мұһафизәчиси дир, кениш күтләләри сијаси һәјәтә: чәлб едир. О, Гафгаз хаалгылары арасында: мөһкәм сүлһ јаратмышдыр. Мүсават Партијасы да: һәмшире буна: тәрәфдар олмушдур. Империалист, даһа: сонра: вәтәндаш мұһарибәси нәтијәсиндә физики, иғтисади вә мәдәни чәһәтдән зәифләмиш Азәрбајҗанын кениш күтләләринә узун мүддәт динчлик лазымдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг биз, ашагыда: имза: едәнләр бу мәр'ул дөврдә Азәрбајҗанда: совет һакимијәтинә гаршы мүбаризә чәһәси ананлары пилсјер вә һарада: јашамасындан асылы олмајараг, Азәрбајҗанда: Совет һакимијәтинә гаршы мүбаризәјә чагыран бүтүн тәшкилатлары, сијаси групплары вә ајры-ајры адамлары, бурада; јахуд харичдә јашамасындан асылы олмајараг, түрк хаалгыларынын дүшмәни е'лан едирик.

Бунула: јанашы, совет

платформасында: иشلәмәје, бүтүн гүвәмизни Совет һакимијјетинә сәрф етмәје һазырыг. Шүбһәләри дағытмаг вә һеч сөз-сөһбәтә јол вермәмәк үчүн е'лан едирик ки, гејри-реал фәалијјет көстәрән "Мүсаваг" тәшкилләје бурәхылмыш һесаф олунур.

Мүсаваг Партијасы МК-нын үзләри: Әбдулһаһаб Мәммәдзадә, Садыг Гулузадә.

Партија үзләри: Әләкбәр Салманзадә, һәмид Гарајев, Новруз Агајев, Сејид һүсејн Садыгов, Нәриман бәј Нәриманбәјли, Кәрбәләји Вәли Микајылов, Чәфәр Чаббарзадә, Рәһим Вәкилов, Әлиага: Әлизадә, Әлиөвсәт Нәчәфов, Мәммәд Сејид Ахундзадә. (Бах: 3. Бүнјадов. Гырмазыг террор. Бақы. Азәрнәшр, 1993, сәһ. 40-42).

Сонралар бу Бәјаннамәнин тамамилә сахта олдугу, имза: саһибләриндән хәбәрсиз тәшкил едилдији ашқара: чыхарылды. Белә ки, дөврүнүн танынмыш сийаси, ичтимаи хадими, бүтүн фәалијјәти илә Мүсаваг партијасына: сых-бағлы олан көркәмли Азәрбајҗан идеологу, танынмыш журналист Мирзә Бала: Мәммәдзадә 1938-чи илдә Берлиндә, "Гуртулуш" мөтбәсиндә чап етирдији "Милли Азәрбајҗан һәрәкагы" китабында: бу мүнәсибәтлә јазырды: "... кечирилән үмуми һәбсләр нәтичәсиндә мүсавагчылар јенидән чека: зирзәмиләринә долдурулмушлар. Мүсабәјовун ишарә етдији биринчи һәбсләр 1923-чү илин ијунунда: баш вермишди. Ајларла: Түркіјә, Иран вә Авропа: мөтбуагынын мөвзусу олан бу һәбсләр әсасында: мүсавагчылардан Мүсаваг фиргәсиндән исте'фа: етмәји вә болшевик платформасыны гәбул

етмәји, совет истиласы әлејһинә чыханлары түрк милләтинин дүшмәни е'лан етмәји тәләб едирдиләр. Кировун вә Мирзә Давуд һүсејновун иштиракы илә кечирилән бу музакирәләр ајларла: сүрсә дә, бир нәтичә вермәмишди. Нәһајәт, "Мүсаваг" дан истифадә едиләрәк фиргәнин дағылдыгыны е'лан етмәк тәклиф олунмушдур. Мүсавагчылар буну рәдд етмишләр. Буна: бакмајараг, мүсавагчылар һәлә чекада: икән совет гәзәтләри вә русија: телеграф аҗентлији онларын адындан "Мүсаваг" дан исте'фа: едәрәк фиргәнин дағылдыгына: даир сахта: бир бәјаннамә јаймышлар. Мәркәзи Қомитә һәм "Истиглаг" васитәсилә, һәм дә хүсуси бир бәјаннамә илә бу сахтакарлыга: е'тираз етмиш вә "Мүсаваг" фиргәсинин фәалијјәтә давам едәчәјини билдирмишди.

Москва: харичдәки "Мүсаваг" ын фәалијјәти үчүн дахилдә һеч бир истинадаҗа олмадыгыны көстәрмәк мөгсәдилә јухарыдакы һәрәкәти етмишдир. Анчаг һәмин илин октябр ајында: ашқара: чыхарылған "Мүсаваг" мөтбәси вә бу мөтбәдә чап олунан "Истиглаг" гәзәти болшевиклерин планыны пуча: чыхармыш, "Мүсаваг" ын кизли фәалијјәти давам етирдији тәсәввүрүнү ојагмышды. Мүсаваг фиргәсинин харичи өлкәләр бүросу бу мүнәсибәтлә нәшр етдији бир бәјаннамәдә: "Москвадан харичи гәзәтләрә ин'икас едән бир телеграфда: Мүсаваг фиргәси Мәркәзи Комитәсинин куја: совет һөкүмәтини таныдыгына: даир бир бәјаннамә нәшр етдији хәбәр верилур.

... Мүсаваг фиргәсинин харичдәки бүросу бу ујдурманы тәкзиб едәрәк, Азәрбајҗан әразиси дахилиндә бир

тәк рус өскәри галынчаја: дәк мүгәддәс милли һакимијјет әсасына: дајанан вә сијаси истиглаалдан ибарәт олан даваасындан бир анылга: да: олса: ваз кечмәјәчәјини вә бир сыра: хәјали гәрарларла: овунараг, Азәрбајҗан хаалгынын тәбии һүтугуну тәпикләри алынды: та: дајан истиланы бир гүвәни гәтијјән багышламаја: агагыны бүтүн дүңја: гаршысында: е'лан едир". (Бах: М. Б. Мәммәдзадә. Милли Азәрбајҗан һәрәкәти. Бақы, "Ничаг" нәшријјаты, 1992, сәһ. 159-160).

Арадан дүз он дөрд ил кечди... Гаңлы сәһифәләри илә тарихимизин даш јаддашына: мөһкәм һәкк олунмуш 37-чи ил кәлиб чалды... Јенә јәј фәсли иди. Јенә С. һүсејнин аиләси Шүвәландакы багда: динчәлирди. Анчаг бу јәј 23-чү илин јайында: хәјли фәргләнирди: илин әввәлиндән башланан тутһаг: јаман старт көтүрмүшдү. һәр сәһәр евләрдә, бағларда: идарәләрдә кизличә, горха-горха; бә: зән лап пычылты илә аны хәбәрләр ешидилирди: "Филан шайри дә апардылар!" "Дүнән кечә филанкәсләр һәбс олунуб!", "Филанкәси идарәсиндән КЕПО-ја: чагыртдырыблар. нәчә күндүр хәбәр-әтәри јохдур!"...

Өлүм кабусунун Бақы шәһәринин (тәкчә Бақынынмы?) башы үзәриндә гана: д чалдыгы һәмин јәј күнләринин бириндә едәбијјатшүнас Салман Мүмтаз тәрәддүд вә тәшвиш ичәрисиндә гәләм досту С. һүсејндән хәбәр тутмаг үчүн Ичәришәһәрә кәлди. Әтрафына: баха-бах; еһтијагла: кәлди: бирдән ону бурда: көрән олар. һәјәтдәки гоншулардан ејрәнди ки, һамы багдадыр. О, сон күнләрдә јаранмыш көркин вәзијјәти достуна: чадырмаг, ону хәбәрдар

етмәк, өзү барәсиндә дүшүнмәк мөгсәдилә тәләсик чибиндән бир парча: кагыз чыхарыб мөктуб јазды. Гоншу Әлисеттар кишидән дөнә-дөнә хаһиш етди ки, мөктубу елә бу күн тә'чили Агаја: (о вахт гәләм достлары һөрмәт әләмәти олараг С. һүсејнә белә мұраиет едирдиләр) чадырсын. һәм дә мөһкәм тапшырды ки, мөктуб мүтләг Аганын өзүнә верилмәлидир.

Әлисеттар киши С. һүсејнлә гоншу вә гоһум олмагдан башга; бир јазычы кими дә онун хәтрини чох истәјирди. Мәсәләнин чидди олдугуну јахшы баша: дүшүрдү. О, С. Мүмтаз: деди ки, ахыр вақтлар "енил гаҗышлылар" (НКВД вә КЕПО ишчиләрини о замај белә ашландырырдылар - А. һ.) тез-тез кәлиб Аганы хәбәр алырлар. Горхурам, бир хәта: чыхаралар!? Әлисеттар киши мөктубу јенијетмә оғлу Алтаја: вериб, ону тә'лимагландырды вә дәрһал Шүвәлана: јола: салды...

С. һүсејн сәдагәтли достунун мөктубуну охуду, фикрә кетди. Гәрибә һиссләр кечирди. Сон заманлар бага: јанына: кәлиб-кәдәнләр дә шәһәрдән бәд хәбәрләр кәтирирдиләр. Нечә-нечә гәләм достунун, иш јолдашынын, танынмыш сәнәт адамынын һәбсә алындыгыны билирди. Анчаг һа: фикирләширди, һәјагынын тәшлүкә алтында: олдугуну һеч чүр агына: кәтирә билмирди: "Әввәла; киши мәнә сөз вериб. Икинчиси, ахы мәнним нә кұнаһым ола: биләр? Бәјүклү-кичикли бүтүн јазыларымы јыгыб чүмлә-чүмлә охусалар, орда: Азәрбајҗанын, јахуд хаалгынын әлејһинә, Аллаһ өләмәмиш, бир кәлмә дә тала: билмәзләр. Нә јазышмакса; һамысыны милләтинин

гуртулушу, төрөгсиси, истиглалы
наминә жазмышам. Тенгидим дә бу
ишә хидмәт едиб: наданларла;
милләти керә чәкәнләрлә,
торпагынын алты да; үстү дә
зигитмәт олан журдумузү өз шәхси
мәнафеләринә көрә әчнәбиләрә
саган, онларын гаршысында; гул
кимнә әжиләнләрлә мубаризә
апармышам өмрүм боју... Јох! Ола
билмәз! Киши мәнә киши кимнә сөз
вериб, мәнә дәрмәзләр!"

Бирдән агылына; гара; фикирләр дә
кәлирди: "Көрәсән, о тутулан
аркадашларымын күнаһы нәдир?!
Һамысыны јакшы таныјырам -
намуслу, вичданлы, елә-обаја;
сәдагәтли хидмәт едән јолдашлар
дејилми?! Араларында; дејсән,
мәнним кимнә 23-дә тутулуб
буракылаңлар да; вар!"

Бах, бу ахырынчы фикир С. Һүсејни
даһа; чох нараһат едирди. Өзү дә
һадисәләр о вахт баш вериди ки,
әдәби ичтимайјәт онун анадан
олмасынын 50 иллијини хүсуси гејд
етмәјә һазырлашыр, бу һагда;
газетләрдә тез-тез хәбәрләр дәрч
олунурду. Јарым әсрлик јубилеј! Бу
мүнәсибәтлә "Әдәбијат газети"ндә
верилән бир мүнәсибәдә мұхбирин:
"Сиз ад күнүнүзү нә илә
гаршылајырсыныз? - суалына; С.
Һүсејн белә чаваб вермишди:
"Хааглар достлугуна; хүсусилә
ермәни-түрк мүнәсибәтләри
тарихиндән бәһс едән, ики гардаш
арасына; ниғаф салан иблисләрин
ифшасына; айд "Армус" романыны
биттириб Азәрнәшрә тәһвил
вермишәм. Өсәрдә ермәни-мүсәлман
гыргынынын чох сирләрини
аңгыламышам..."

С. Һүсејн интәһасыз дүшүнчәләр
әләминдә иди. Һәјагың ахары елә

бурулганлыјды ки, һәр ан, һәр шәј
көзләмәк оларды! О, С. Мүмтазын
мәктубундакы сон чүмләнни
хагырлады: "Аға; вәзијәт
көзләдијимиздән дә ағырдыр,
горхулудур! Көр нејләјирсән!"
Нејләјәчәкди?! Отуруб тәлә
јазысыны көзләмәкдән башга; нә едә
биләрди?

Шәһәрдәки һадисәләрдән јакшы
хәбәрлар олан евдәкиләр дә һәјечән
иһерисиндә идиләр. Һәр шеји
көрүрдүләр, сөз-сөһбәтләри
ешидирдиләр, баш верән фаиәләрин
һамысыны билирдиләр. Ән чох
нараһат олан һәјаг јолдашы шаирә
Умкүлсүм, банысы Рүбәбә ханым,
бир дә Рүбәбә ханымын гызы Сәјјарә
иди. Һәр дөфә багын алагагысы
дөјүләндә үрәкләри аз галырды
јериндән гопә; Сәјјарәјә нәдәнсә елә
кәлирди ки, кимләрсә кәлиб бу сааг
дајысыны апараяглар.

Тәбиәтән сақит, диниб-данышмајан
С. Һүсејнин өзүнү сојутганлы
апармасы, дахилиндәкиләри бирүзә
вермәмәси, көзләнилән тәһлүкә
барәдә бир кәләмә дә данышмамасы,
дүңянын ишләриндән аз-чох хәбәри
олан бу јенијәтмә гызы лап тәшвишә
салмышды. Бир күн өзүнү сақлаја;
билмәди: "Аға; инди фикрин нәдир?
Дилим-агзым гурусуң, дејирәм
бирдән сәни дә..."

С. Һүсејн гызын нә демәк
истәдијини баша; дүшдү. Сәјјарәнин
ондан өтрү фикир чәкдијини чохдан
һисс етмишди. Гызын һычгырыгла;
дедији сөзләр, фикрини тамамлаја;
билмәмәси она; һәдсиз тә'сир етди.
Елә тә'сир етди ки, бирдән-бирә гыза;
чаваб вермәјә чәтинлик чәкди. Елә
сөзләр тапыб демәлијди ки, һәм бу
азыг-сазыг, һәр шеји баша; дүшән
гызы инандыра; билсин, һәм дә онун

дәрдини бир аз јүнкүләшдирсин.
Чавабы чох узатмаг олмазды. Бу,
баныгызынын изтирабларыны даһа;
да; артыра; биләрди: "Баба; сән бу
барәдә һеч фикирләшмә - деди. Мәни
һеч кәс тута; билмәз. Чүнки, бир дөфә
тутублар, сынагдан чыхмышам. Бир
дә Азәрбајҗанын лап бөјүү мәнә сөз
вериб. Јәни о бојда; киши мәнән
өтрү сөзүнү керә көтүрәр?"

С. Һүсејн Сәјјарә илә хејли сөһбәт
етди, ону инандырмаға; чалышды.
Анчаг гыз инандырдан әл чәкмир,
дајысынын һәјагы үчүн кечирдији
һәјечәнлар ара; вермирди. Ахырда;
дајысына; ушаг сәдәләвлүјү илә белә
бир суал верди:

- Аға; бәлкә багдан гаяб кәдәсән?
- Һара; шәһәр?
- Јох, шәһәр горхулудур. Баиға;
јерә.

- Ахы, һара? Башга; рајона; башга;
шәһәр?

-Јох. Узагларә! Дејирәм тутатуг
гуртаранаяан Азәрбајҗандан тамам
чыкыб кәдәсән.

С. Һүсејни күлмәк тутду:

- Ај гыз, сән мәни чәләји-вәтән
еләмәк истәјирсән?

-Аға; јалварырам сәнә, чых
Азәрбајҗандан кет, мәсәлән, Орта
Асија; республикаларындан биринә!
... Бу сөһбәтдән чох кечмәмишди.
Сәјјарәнин дә, бүтүн ев
адамларынын, гоһумларын да; горха;
горха; көзләдикләри о дөһшәтли күн
кәлиб чагды! Гара; јел С. Һүсејнқилин
дә гагысыны дөјдү... 1937-чи ил,
ијулун 15-дә јени әсәрләр үзәриндә
ишләдији вахт кәлиб Шүвәландакы
багындан ону апардылар...

Бу, доғмаларынын онунла; сон
көрүшү олду...

Агыр өзәб вә ишкәнчәләрә
мәрдиқләкә дөзәрәк иттиһам олундуғу

бүтүн бәһтанлары, чинајәтләри
чәсәрәтләрә рәдд етди, истинтагынын
сонуна; кими күнаһсыз олдуғуну
билдирди. Танышлардан, достлардан,
јазычылардан һеч кәсин үнванына;
бир кәләмә дә олса; гәрәзли, јалан сөз
демәди. Анчаг өзү, таныдыгы бир
нечә јазычынын ишкәнчәләрә дөзә
билмәјиб вердији ифадәләрә,
онларын шаһидлији илә "субута;
јетирилән чинајәтләр"ә көрә

МӘХФИДІР

күнаһкар сајылды. 1938-чи ил
јанварын 5-дә ССРІ Али Мәһкәмәси
Һәрби Коллекиясынын һөкүмү илә
күлләләнмәјә мөһкүм едилди.

Ашагыда; С. Һүсејнин һәбси,
истинтагы вә һаггында; чыхарылан
һөкүм илә әлағәдәр бә'зи архив
сәнәдләрини охучуларың нәзәринә
чагдырырыг (1).

АРАЈЫШ

*Сәјид Һүсејнин күлләләнмәси
барәдә верилән һөкүм Бақы
шәһәриндә 1938-чи ил јанварын 6-
да јеринә јетирилмишдир.*

Һөкүм јеринә јетирилмәси
һаггында; акт ССРІ ХДИК 1-чи
Ше'бәсинин хүсуси архивиндә
сақланылып. Чилд нөмрә 8, вәрәг
нөмрә 40.

*1-чи шә'бәнин рәиси ДТК
пөјтәнәнты Шөвәләев*

***

1. Илк дөфә чап едилән бу
сәнәдләрин сурәтләри С. Һүсејнин
гызы Гумрал Садыгзадәдән
алынмышдыр. Г. Садыгзадә ағасы
һаггында; ики һиссәли "Сон мәнзил
Хәзәр олду..." адылы сәнәдли романын
мүәллифидир. О, әсәр үзәриндә

иншләркән мувафиг архивләре мураният етмиш, һәм ин сәндәлләр ин сурәтләрини алымышдыр. Ону дагејд едәк ки, романын 1-чи һиссәси "Кәңчлик" нәшријатында: чап олунмуш, 2-чи һиссәси исә мә'лум нәшријат четинликләри илә әләгәдәр һәләлик чап олунмамышдыр.

12493/201 нәмрәли
дустаг-истинтаг иши

АКТДАН ЧЫХАРЫШ

1887-чи илдә анадан олмуш Садыгзаде Сејид һүсејн Мир Казым оғлунун күлләләнемәк барәдә ССРИ Али Мәһкәмәси Нәрби Коллекиясы сәјјар сессиясынын 5 январ 1938-чи ил тарихли гәрары 1938-чи ил январын 6-да; јеринә јетирилмишдыр.

Аз ХДИК 1-чи хусусиләшдирилмиш шә'бәсинин рәиси ләјтәнәнт Савченко.

***

СЕЈИД ҺҮСЕЈНИН ИШИ НАГГЫНДА ИТТИҲАМНАМӘ

"Тәсдиг едирәм"
Аз. ССР ХДИК-нин
3-чү дәрәчәли комиссары
Сумбагов
17 ноябр 1937

"Тәсдиг едирәм"
ССРИ Прокурорунун
бејүк көмәкчиси
Розовски
01 январ 1938.

Аз. ССР ЧМ-нин 70-73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулмуш чинајәтләрдә күнаһландырылан Садыгзаде Сејид һүсејн Мир Казым оғлунун 12493 нәмрәли дустаг-истинтаг иши һаггында:

201 НӨМРӘЛИ ИТТИҲАМНАМӘ

1938-чи илин сонунда: Аз. ССР ХДИК тәрәфиндән партија: вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террор, часуслуг, тәхрибатчылыг, Азербәјҹаны силаһлы үсјан јолу илә ССРИ-дән ајырмаг мәсәләләрини гаршысына: мәгсәд гојмуш әксингилаби тротскчи тәшкилат ашкар олунуб ләгв едилмишди.

Азербәјҹанда: әксингилаби тротскчи-милләтчи тәшкилат өз фәалијәтиндә тротскчи-зиновјевчи террорист мәркәзлә вә сағларын мәркәзи әксингилаби тәшкилаты илә бағлы иди.

Иш үзрә истинтаг нәтичәсиндә ајдын олмушдыр ки, мүттәһим Садыгзаде Сејид һүсејн әксингилаби Мүсаваат Партијасынын фәал үзвү олмагла: Азербәјҹанда: Совет һакимийәти гурулдугдан сонра: бу партијадан формал олараг узаглашса: да; әсиндә һәбс олундуғу күнә гәдәр әксингилаби милләтчи мөвгедә олмагда: давам едирди.

... Сејид һүсејн Азербәјҹанда: Совет һакимийәти гурулана: гәдәр Мүсаваат Партијасында: иди. О, һазырда: харичдә јашајан М. Ә. Рәсулзаде илә јакын әләгәдә иди. О, формал олараг Мүсаваат Партијасындан ајрылса: да; өзүнүн милләтчилик идеолокијасыны горујуб сахламышды. Буну мән дәфәләрлә арамызда: олан сәһбәтләрдән иддиә: едирәм" (04 10.1937-чи ил тарихдә Ә. К. илә Садыгзаде арасындакы үзләшдирмә заманы верилмиш ифадәдән).

"Мүттәһим Садыгзаде Сејид һүсејн

ејни заманда: Азербәјҹанда: әксингилаби - милләтчи тәшкилатын үзвү олмуш вә бу тәшкилатын рәһбәри Р. А. илә әләгә сахламышдыр

... Әксингилаби-милләтчи тәшкилатын тәркибинә мөһим таныдығым бу адамлар дахилдир: ... јазычы Сејид һүсејн..." (28.7.37-чи ил тарихдә Н. Р.-нин вердији ифадәдән).

"... Р. А. Әксингилаби милләтчиләрдән ашағыдакылар илә бағлы иди: ... Сејид һүсејн..." (11.5.37-чи ил тарихдә В. Х.-нин вердији ифадәдән).

"... Буржуа: милләтчиләриндән мәнә бу адамлар мә'лумдыр... Сејид һүсејн..." (9.4.37-чи ил тарихдә Р. А.-нын вердији ифадәдән).

Мүттәһим Садыгзаде Сејид һүсејн әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвү кими 1933-36-чы илләрдә Азербәјҹан Совет Јазычылары Иттифагында: әксингилаби иш агармышдыр.

"... Т. Ш. - Сејид һүсејн ... кими әксингилаби милләтчиләри вә мүсаваатчылары өз әтрафында: топламышды. Т. Ш. Бизим тәшкилатын үзвүдүр вә Јазычылар Иттифагында: әксингилаби иш агарырды" (15.5.37-чи ил тарихдә Н. 3.-нын вердији ифадәдән).

Бу кестериләнләр әсасында: 1887-чи илдә Бақы шәһәриндә анадан олмуш, миллијәтчә азербәјҹанлы, ССРИ вәтәндашы, јазычы, Азәрнәшрдә бәдии әдәбијат шә'бәсинин редактору ишләјән, 1917-1923-чү илләрдә Мүсаваат Партијасынын үзвү, М. Ә. Рәсулзадеһин јакын гоһуму, 1923-чү илдә Мүсаваатдакы фәалијәтинә

кәрә Азәрб. ФК-сы тәрәфиндән һәбс едилиб, сонра: азад олунмуш Садыгзаде Сејид һүсејн Миркааым оғлу ашағыдакылар: кәрә:

1. Формал олараг Мүсаваат Партијасындан ајрылса: да; ахырынчы күнәдә әксингилаби-милләтчи мөвгәјндә галмагда: давам етмишдыр.

2. Силаһлы үсјан јолу илә Азербәјҹанын ССРИ-дән ајрылмасыны, партија: вә һөкүмәт рәһбәрләринә гаршы террору, тәхрибатчылыгы, часуслугу гаршысына: мәгсәд гојмуш әксингилаби-милләтчи тәшкилатын үзвү олмушдыр.

3. һәм ин тәшкилатын үзвү кими Совет Јазычылар Иттифагында: әксингилаби иш агармышдыр.

4. Тәшкилатын рәһбәри Р. А. Вә тәшкилатын фәал иштиракчыларындан Ә. К., Т. Ш. Вә башгалары илә әксингилаби әләгәдә олмушдыр.

Бир сөзлә, Аз. ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 70-73-чү маддәләриндә кестерилән чинајәтләрдә иттиһам едилир. Өзүнү күнаһкар һесаб етмәмишдыр.

Дустаг истинтаг иши 01 декабр 1934-чү ил тарихли пануна: кәрә ССРИ Али Мәһкәмәсинин Нәрби Коллекиясына: кәндәрилилр.

***

1937-чи ил ноябрын 17-дә Сејид һүсејнин чинајәт иши һаггында: верилән вә һәм ин күн дә ССРИ Али Мәһкәмәсинин Нәрби Коллекиясына: кәндәрилән иттиһамнамајә әсасән 1938-чи ил январын 4-дә Али Мәһкәмәһин Нәрби Коллекиясынын сәјјар сессиясында: мәһкәмәјә һазырлыг ичласы кечирилди.

ССРИ АЛИ МӘҢКӨМӘСИ ҺӘРБИ КОЛЛЕКИЈАСЫНЫН ҲАЗЫРЛЫГ ИЧЛАСЫНЫН ПРОТОКОЛУ

04 январ 1938. Бакы шәһәри

Сәдр: Дивизија: һәрби һүгүгшүнасы Никитченко

Үзвләр: ХДИК ДТ дивизија: һәрби һүгүгшүнасы Ивелев, бригада: һәрби һүгүгшүнасы Ишенко

Кагиб: 2-чи дәрәчәли һәрби һүгүгшүнас Кудрјавтсев

Иштирак едир: РККА Баш һәрби Прокурору Розовски

Динләнилди: ССРИ Прокурорлуғунун бөјүк көмәкчиси төрәфиндән тәсдиг олунмуш 01 декабр 1934-чү ил тарихли гануну тәтбиг етмәклә Аз. ССР ЧМ-нин 70-73-чү маддәләриндә нәзәрдә тутулмуш чинајәтләрдә иттиһам едилән Садыгзадә Сејид һүсејнин иттиһамнаме иши (Никитченконун мә'рузәси).

Тә'јин едилди: иши ичраја: гәбул етмәк, иттиһамнамени тәсдиг етмәк, Садыгзадә Сејид һүсејни 01 декабр 1934-чү ил тарихли гануну тәтбиг етмәклә Аз. ССР ЧМ-нин 70-73-чү маддәләри үзрә мәнкәмәјә вермәк. Иши иттиһамын вә мүдәфиәнин иштиракы олмадан, шәһидләр чағырылмадан гапалы мәнкәмә ичласында: апармаг. Мүттәһим үчүн тә'јин олунмуш етијаг тәдбирини - һәбсдә сахланманы дәјишмәмәк.

Сәдрлик едән: Никитченко

Кагиб: Кудрјавтсев

***

Бир күн сонра; январын 5-дә ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын сәјјар сессиясында: гапалы мәнкәмә ичласы башлады.

Мәнкәмәјә сәдрлик едән дә, үзвләр дә, кагиб дә дүнәнки төркибдә иди.

Мәнкәмә ичласы 13.20 дәгигәдә башланды. Сәдрлик едән Никитченко галыхы е'лан етди ки, бу күн Аз. ССР ЧМ-нин 7073-чү маддәләриндә әсасән чинајәт ишиндә мүгәссир сајылан Садыгзадә Сејид һүсејнин ишинә бакыланаг. Кагиб билдирди ки, мүгәссир мәнкәмә ичласына: кәтирилмишдир.

Сәдр Сејид һүсејнин ад-фамилијасыны, јашыны ејрәндикдән сонра: сорушду:

- Иттиһамнаменин сурәти Сизә верилмишдирми? Онуңла: таныш олмусунузму?

- Бәли, верилмишдир. Дүнән таныш олмушам.

- Сәдр мәнкәмәнин төркибини е'лан едиб јенә сорушду:

- Бу төркибә е'тиразыңыз јохдур ки?

- Хејр, јохдур.

- Онда: гој кагиб иттиһамнамени охусун.

Иттиһамнаме охунуб гуртарандан сонра: сәдр мүгәссирә верилән иттиһамларын мә'насыны баша салды:

- Бу чинајәтләрдә өзүнүзү күнаһкар сајырсыңызмы? - сорушду.

- Хејр, сајмырам. Мән һеч вахт Совет һакимијетинә зидд кәдән һәр һансы бир тәшкилатын үзү олмамышам!

Кагиб истинтаг заманы Сејид һүсејнин дәфәләрлә ешитдији ифадәләрдән чыхарышы охуду. Сәдр сорушду:

- Бу ифадәләрә нә дејирсиниз?

- Бу ифадәләр мәнә мә'лумдур. Мәним әксингилаби тәшкилатын үзү олдуғум барәдә ифадә верәнләрин һамысы бәһтаңчы вә јаланчыдырлар. Мән Совет һакимијетинә гаршы һеч вахт бир иш көрмәмишәм!

Сәдр онун сөзләринә әһәмијет вермәјиб, мәнкәмә просесинин гајдаларына: ријәт етмәк намини сорушду:

- Бәлкә, мәнкәмәјә дејиләчәк әләвә бир мә'луматыңыз бар?

- Јох, һеч бир әләвәм јохдур.

- Сизә сон сөз верилир. Бујурун...

- Мәним белә истинтага; белә мәнкәмәјә һеч бир һеч бир сөзүм јохдур! Мәнкәмә мүшавирә үчүн гоншу отага: кәчди. Он дәгигә сонра: гајдыб кәлди.

Саат 13.40 дәгигәдә һөкм охунду:

"ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын сәјјар сессиясы

Никитченко, Ивелев, Ишенко вә кагиб Кудрјавтсевин төркибиндә 1938-чи ил январын 5-дә Бакы шәһәриндә кечирилән гапалы мәнкәмә ичласында: ССРИ адындан 1887-чи илдә аңалан олмуш сабит јазычы Садыгзадә Сејид һүсејнин Аз. ССР ЧМ-нин 70-73-чү маддәләринә әсасән мүгәссир сајылан чинајәт ишинә бахды.

Истинтаг нәтијәсиндә ајдын олмушдур ки, Мүсаваг Партијасынын фәәл үзү олан Садыгзадә Сејид һүсејн Азәрбајҗанда: Совет һакимијәти гуруландан сонра: да; бу партијанын әввәлки антисовет буржуа-милләтчи мөвгејиндә галмаг да; давам едир.

Сонралар, Азәрбајҗанда: буржуа-милләтчи тәшкилатын рәһбәрләри илә әләгә јарадан Садыгзадә Сејид һүсејн 1933-36-чы илләрдә Азәрбајҗан Совет Јазычылары Иттифагында: антисовет иш апармышдыр. Беләликлә, Садыгзадә Сејид һүсејнин 70-73-чү маддәләрдә нәзәрдә тутулан чинајәтләри төрәтмәси сүбүт едилмишдир.

Јухарыда: кәстөриләнләри вә Аз. ССР ЧМ-нин 316 вә 317-чи маддәләринин әсасында: ССРИ Али Мәнкәмәси Һәрби Коллекијасынын сәјјар сессиясы Садыгзадә Сејид һүсејн Мирказым оғлуну шәхсән она: аид олан әмлакы мүсадирә едилмәклә чинајәт мәчәлләсинин ән јүксәк чезасына: - күлләләнмәјә мәнкәмә едир.

Гәрар гәтидир, ССРИ МИК-нин 01 декабр 1934-чү ил тарихли гәрарына: әсасән ичрасы тә'хирә салынмадан јеринә јетирилмәлидир.

БИР ШӘКИЛИН ТАРИХИ ВӘ ҺАГГЫНДА ХАТИРӘ

Мəним Һ. Зəрəбинин шәкири, Петровски-Рязумовски Кəңд

Тəсəррүфаты Академијасынын мə'вуну Мəркəзи Русијадə гафазлы мусəлман тɵлɵбɵлєринин "Имдэдијə" адлы илк сижəsi тəшкилатынын ɵвлєриндєн вє рəббєрлєриндєн бири, Биринчи Дɵвлэт Думасынын депутаты, аловлу публицист, истє'дэлы иттисадчы алим вє ичтиман хадим Мəһəммədтагы Əлизэдə Ширвани Һаггында "Əкинчи"нин ɵвлэды" ("Əлєбијэт вє инсəнəт" гəзети, 1970, 25 апрел, нємрє 17) башлыгы алгында мəгалəм чап олундулдан сонра əдєбијятчынас Вали Мəммədли мəни онун нєвələри, Азєрбајҗан ССР ЕА-нын академиклєри Əлєшрєф вє Атасəмəd Əлизэдə гəрдэшлары илє кєрүшдүрдү. Академик нєвələр халгчы-ингилэбчы бабалары Һаггында ушакларə мəхсус бир һəвəs, севинч вє чошгундулга хєјли маргалы сɵббэтлєр етдилєр.

Хатирлєрин аһəнки мүхтəлиф иди. Фərəһлиси дє варды, кэдєрдиси дє. Лəкин онларын əн горхунчу 1918-чи илин март Һадислєри замалы, Шамахы зəһмэткешлєринин шəһєрин нүфузлу агсагалы, диниендє. с'тигадндыл, миллијетиндєн асылы олмајараг бүтүн вєтəндэшларын хєјриханы вє севимлиси Мəһəммədтагы Əлизэдəни олүмдєн

хилас етмэк үчүн кɵстєрдиклєри сə'јлєрə бахмајараг, бəшшевик дону кєјмиш ермəни дашнак дєстələринин ону маликəнсиндє, севимли китаблары ағасынча, узун иллєр ɵзєриндє ишлэдийи елми-публицист əсєрлєринин элэамалары илє бир јердє јандырыб-јахмалары Һаггында һекəјє иди.

Сɵббəтин ширин јериндє Атасəмəd мүшллим бирдєн ајага дурду, кабинетинин кизли кушəсиндє һамыдан пүһпан сахладыгы чилди кəһнəлмиш, кагызы парамтыланымыш кичик форматлы бир китаб кєјирди. Онун ɵзєриндє "Дɵвлэт Думасынын ɵвлєри (Портрєтлєр вє биографијалар. Биринчи чыгырыш)" сɵзлєри јазылмышды. Болович фамилијалы бирисинин тєртиб етлийи бу китаб 1906-чы илдє Москвада мəшһур И. Д. Сыттинин нəшријаты тєрөфиндєн бурахымышыды.

Атасəмəd мүаллим китабыачыб Биринчи Дɵвлэт Думасына Бакы губернијасындан депутат сечилимиш бабасынча-ајрымшы сəһифəни мəнə кɵстєрдди. Бурада М. Əлизэдəнин гыса тэрчүмєји-Һалы вє мəнə таныш олмајан бир шəкили варды. Китабы сагдан-солга, солдан-сага бир нєчə дөфə вєрөгладим. М. Əлизэдə илє јаналы бурада Бакы, Кəнчə, Ирəван губернијаларындан Биринчи Дɵвлэт Думасына депутат

сечилимиш Əлимєрдан бəј Топчубашов, Əбдүррəһим бəј Һагвердијев, Əсədудда Мурадханов, Исмајыл бəј Зиялханов вє башгаларынын шəкиллєри вє мүхтəсєр тэрчүмєји-Һаллары варды.

Бүтүн бу хатирлєлєр вє мə'луматлар алим публицистин өмүр јолунун мəним үчүн таранлыг талкан бир сыра дєстələларыны вє гапарыны ачыб ајдынтандырды. Онун ишыгылы образы бүтүн əзəмоти илє даҗа ајдын вє табарыг шəкилдє кɵзлєримин өнүндє чанланды.

Гəрдэшлар мəнə бибиллєри - Мəһəммədтагы Əлизэдəнин гызы, əмијадлєри - Азєрбајҗан ССР ЕА-нын кєјмиш президентлєриндєн бири Муса Əлијєвин һəјат јолдашы Соһа ханымын Москвада јашадыгыны, аласы Һаггында мəгалəни охуудуну вє мəни кəрмөк арзусунда олдугуну билдирдилєр. Бу, мəним үчүн хош хəбєр олду. Мəһəммədтагы Əлизэдəнин догма ɵвлэды илє кєрүшмэк, аласы Һаггында дилиндєн сөз ешитмэк, она мəхсус сənдєлрлєр бир нүмүнə алдє етмэк, хатирə алмаг арзусу мəни рајат бурахмады. Лəкин бүтүн сə'јлєрə бахмајараг Соһа ханымга кєрүш баш тутмады.

Өтəн илин сонунда Мəһəммədтагы Əлизэдəнин нєтичєси Халидє ханым Əлизэдə - Мəммədли мəнə Соһа ханымын Москвадаг зəнк вуруб, онда аласынын Əли бəј Һусєјизэдə илє бир јердє чєкилиш шəкили олдугуну вє ону мəнə вєрмэк истэдијини билдирди. Шəклин оријиналыны, јахуд фотосуратини алмаг үчүн кɵстєрдийим гəшбɵбүс нєтичєсиз галды.

О ил мајајынын 4-дє Вали Мəммədли мəнə Соһа ханым Əлизэдəнин

Москвадаг Бакыја кəлдијини, Һаггында сөз кєдєн шəкили кəтирдийини хəбєр вєрди. Нəһајэт, иллєрдєн бєјини интизарында олдугомүз кєрүш баш тутду. Сонда ханым бəјүк сəхавəт вє ачыг үрөклə шəкили мəнə багышыады.

Шəкили əлимə ағанда мəндə мүхтəлиф гəриба һисслєр јаранды. Шəхсийэтə пəрєстиш дөврүнүн сəјсэз-һесабсыз таныы чинəјэтлєри Һаггында ешитдиклєрим вє охуудларым зəһнимдє чанланды. Бир даҗа ишандым ки, өлкəмиздə социализм чəмијјети адды алгында јаралымыны Сталин империјасында, казарма режимиנדə репрессияја, күтлєви гырыгына вє гырымызы террор тєкчə инсандар дејил, тарих дє, əдєбијят дє, сənəт дє мə'руз галмышдыр. Ајры-ајры вєтəндэшлар кими онлар да тə'гиб едилмиш, һəбс олунмуш вє куллəнмишлєр. Мəнə елє калди ки, бу шəкил дє һансыса хошбөхт тəсэдүфун нєтичєсиндє куллəлөнмөкдөн гуртарыб, узун мүддэт сүркүн вє зинданларда ишкəнчə чєкилдєн сонра јенидєн гурма вє ашкарыг аб-Һавасында əфви-үмүми алыб азадлына чыхмышдыр. Инсандар кими онун да чєклији əзəблар вє ишкəнчөлєр орада сурəти əкс олунмуш адамларын симасында кəзə чарпан лəкөлєрдə, зэдлєрдə, шəклин ајаг тєрөфдєн чырылыб эпримиш учларында мұһаһидə олунурду.

Мөн Мəһəммədтагы Əлизэдəнин аһыл вахтында чєкилимиш ики, Əли бəј Һусєјизэдəнин исə мүхтəлиф јаш дөврлєрини əкс етдирєн дөрд-беш шəкилини кєрүшүдүм. Бурадэки əкслєр индијə гəдєр кєрдүклєримин һеч бириинə бəлзəмирди. Соһа ханымын кəтирдийи шəкил онларын еркəн

чаңагы иллөрөнә аид иди. Фотодагы дикор ики нәфәр һаггында исә гәги гәсәвүрүм юх иди. Соңа ханым образлар һаггында изаһал верди. О, биринчи чорқада, ортада Мәһәмәттагы Әлизадәнин, онун сол тәрәфиндә тәләбә балларында Әли бәй һүсәйжадәнин отурдугуу, аржа тәрәфтә һәрби кеймдә генерал-лейтенант, шәргшүнас алим Садыг бәй Атабәјовун дурдугуу билдирди. Шәклин 100 иллән артыг јашы олдуғуу гејд етди.

Мән Мәһәмәттагы Әлизадә вә Әли бәй һүсәйжадәнин биографик фактларыны јалә салмаға, шәклин нә вахт, һарада чәкилдијини өзүм-өзүмә ајдынашдырмаға баһладым. Илк һесабымазар шәклин 19-чу әсрин 80-чи илләринин орталарында Петербургда чәкилдијини көстәрди.

Истинад етдијин фактлар вә аргументләр бушлардыр: 1882-чи илдә Мәһәмәттагы Әлизадә Москвада Петровски - Разумовски Кәнд Тәсәррүфаты Академијасыны битириб Алмания, Франса вә Ираны кәзиб гајытылдан сонра Петербургда Малијә назирлијиндә ишә дә вәт олунмушду. Әли бәй һүсәйжадә 1906-чы илдә Мәһәмәттагы Әлизадәнин Бакы губернијасында Биринчи Дөвләт Думасына депутат сечилмәси мүнасибәти илә "Тәрәфлар" имзасы илә гөләмә алдыгы мөгаләдә бу һагда мәлумат верәрәк јазырды: "Мәһәмәттагынын 1883 сәнеји - миләдисиндә Петербургда Малијә назарәти дларәсиндә Рихтерин мүдир булундуғу биләвәситә русум вә төвчү шәбәсиндә ифаји-мәмуријәт етдијини көрүјорүз. Бу мәмуријәтә мүшарилејин

о вахтлар Русија Малијә назирли булунан Бунче (Бунге - X. M.) чәнаблары дә вәт етмиш иди. Мәлумдур ки, Бунче (Бунге - X. M.) мүнәввәр әфкар бир шәхә олуб дөври-нәзарәтиндә Петербурғун малијә назарәти көзал бир елми-игтисадилеји вә малијә мәктәбнә дәнмүш иди".

М. Әлизадә Малијә назирлијиндә 1988-чи илә гәдәр ишләмишди. Әли бәй һүсәйжадә исә Тифлисдә биринчи шәһәр кимназијасыны битирдикдән сонра 1885-чи илин августунда Петербурғ университетинин тәбиәт елимләри секторунун физика-ризијја факултәсинә дахил олмушду. О, 1889-чу илин јазыгга гәдәр Петербургда јашајыб али тәһсиллини баһа чаддырмышдыр. Әлиән ширванлы оған шәргшүнас, генерал Садыг бәй Атабәјов һәмин илләрдә Петербургда јашамышдыр. О, Константинов пијадә мәктәбини... "битирдикдән сонра 1886-чы илдә Михајловски артиллерија мәктәбинин 3-чү курсуна гәбул едилмишди. Елә һәмин ил тамам тәһсил курсуна баһа вуруб, Тафгазда артиллерија подпоручик рүгбәсиндә хидмәтә баһајыр" (бах: К. Абдуллабәјова. ...Кенерал-шәргшүнас. "Әдәбијат вә ипчәсәнәт" гәзети. 1989, 14 апрел, нөмрә 15).

Фотода сурәтләри әкс олунмуш кәнчләрин бир-бири илә әлгә вә мүнасибәтләринә кәлдикдә демәк олар ки, бу, индики һалда хусуси ахтарыгга мөһтач оған мәсәләдир. Јакин әлдә едилән илкин фактлар онларын бир нәсилдән, Зағафгазија Рухани Иларәсинин рәиси Шәхүлислам Шейх Әһмәд һүсәйжадә Салғани илә бағлы оған бир көкдән, гәг гоһуму

олдуғларыны демәјә әсәс верир. Әли бәй һүсәйжадәнин Шейх Әһмәдин гыз нәвәси олдуғу мәлумдур. Мәнбәләрдә дејилсәни кими, Шейх Әһмәд "ону бир ја ики јашында" оларкән Салғандан Тифлисә апарыб тәлим-тәрбијәси илә шәхсән өзү чидди сурәтдә мәшгул олмушду.

Әли бәй һүсәйжадәнин јухарыда хатырлатдығымыз мөгаләсиндән мәлум оғру ки, Мәһәмәттагы Әлизадә дә Шейх Әһмәдлә гоһум олмушду. Әли бәй һүсәйжадә бабасынын Мәһәмәттагы Әлизадәгә гајысындан сөһбәт ачараг јазырды: "Он бей-он алты сининдә икән Тифлисә келиб о вахтлар Тифлисдә шәхүлисламлыг елән Шейх Әһмәд Салғанинин оғрабасындан булундуғу чәһәтилә мүшарилејин тәһти-нәзарәт вә тәрбијәсиндә галыб ибтидадә әлисинә вә әдәбијәти-Шәргитә мүталәсәсиндә булунмуш вә бир мүддәт дән Тиблис мусәлман мәктәби-руһанисиндә тәләбәлик етмишди". Демәли, Шейх Әһмәд Әли бәй һүсәйжадә вә Мәһәмәттагы Әлизадәгә ејни сәвијәдә гајыг көстөрмишди: бирини Салғандан, дикәрини Шамаһыдан Тифлисә көтирмиш, евиндә сахламыш, тәлим-тәрбијәләринә вә тәһсилләринә нәзарәт етмишди. Белә еһтиمال етмәк олар ки, Әли бәй һүсәйжадә вә Мәһәмәттагы Әлизадәнин Шейх Әһмәдлә гоһумлуғ дәрәчәләри дә ејни олмушду.

Әләшрәф вә Атасәмәд Әлизадә гардашлары көрүш заманы онларын гоһумлуғ әләгәләрини позитивләшдириб конкрет олараг халә оғлу олдуғларыны билдирдиләр. (Сонра Соңа ханым вә Әли бәй һүсәйжадәнин гардашы оғлу Шәмәсәдин Сами бәй дә буну тәсдиг

етдиләр). һәгга Әли бәй һүсәйжадәнин 1926-чы илдә Бакыја Турколожи гурултайга кәләркән онларга көрүшмәси, 1910-чу илдә Исламбула мүһабирәт еләркән Мәһәмәттагыдан алдыгы борчу гурурмасы һаггында марәғлы хәтирә дә данышдылар. Јакин әлқәмидә иләрдән бери јалпа тарихини унуттурмаг, ону јаддәшәсызлашдырмаг үчүн һәјалә кеширилән горхунч тәдбирләр онларга дә тәсирсиз талламышдыр. Гоһумлуғ әләгәләринин мәркәзиндә дуран ағамларын - нәнәләрин вә халқаларын адларыны билмәдиләр. Буға баһмајараг, мәлуматын сәһиллији шүбһә доғурмады. Азәрбајҗан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә сахлаған бир сәнәд бу мәсәленин үзәринә ишыг салыр вә онун доғру вә дәгиг олдуғуну тәсдиг етмәјә әсәс верир.

Шейх Әһмәдин вәфатындан сонра арвады һүсәйжа ханымын адындан Әли бәй һүсәйжадәнин кичик гардашы Исмајлынын әилә вәзијәти илә әләгәдәр јаздыгы бир әриздә шейхин Фатмабикә ады гызылын Шамаһыја әрә верилдији көстөршир. Бу гәбилдән оған јазылы вә шиһаһи мәлуматларга сөјкәнәиб, Фатмабикәнин Мәһәмәттагы Әлизадәнин ағасы, Әли бәјин халасы олдуғуну демәк олар. Демәли, оғул оғлады Шейх Әһмәд Әли бәји Хәдичәнин, Мәһәмәттагынын Фатмабикәнин унагы олдуғуна көрә һимәјәси алтына алмышдыр.

Садыг бәй Атабәјова кәлдикдә, онун Әли бәй һүсәйжадә илә гоһумлуғу һаггыда К. Абдуллабәјова "... Кенерал-шәргшүнас" ады мөгаләсиндә алағылдагы мәлуматы верир: "Садыг

Исмаил оглу 1920-чи илдә Истамбула, амиси оглу, Һәрби-тибб комиссиясынын профессору Әли бәј Һүсәјизаданин янына кедир, онун јанында бир илә јакын гонаг талыр".

Әслән Салјандан олан Әли бәј Һүсәјизадә илә Көјчајда догулан вә Агабәјов јухуд Агабәјизадә фамилиясы дашыјан Садыг бәјни гонумлугу һаггында бу мүлаһизә туарыш аргументләр өсасында чидди дәгигләшмәјә мөһтацдыр. Лакин бир

факт кими һәгигәтдән дә узак дејил...

Илк бахышда бу мәтләбләр охучуја јоручу вә лузумсуз көрүнә биләр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөһбәт бизим милли мәдәнијәтимизин дирчәлишиндә һәр биринин мисилсиз хидмәтләри олан гејри-али эәкајә малик шәхсијәтләрдән, әмүрләришия фотокагызда әкс олунмуш әләмәтдәр бир анындан кедир. Биз чоҳдан онларын әмүр күнләринин вә саатларынын салнамәләрини јаратмалы идик. Тәәссүфләр олсун ки, һагларында индијә гәдәр санбаллы мәгаләләримиз белә јохдур. Јетмиш илдә башымызын үстүндән өсән мүхтәлиф "изм"ләрин ачы

күләкләри онларын изләрини тарихин сәһифәләриндән силмәк һәддинә кәтириб чатдырмашыдыр. Бах, бу мә'вала инди онлар һаггында әлдә едилән нәнки факт, һәтта-факт зәррәчији хусуси гүмәтә вә әһәмијјәтә маликдир.

Һаглы дејирләр ки, һәр бир фамилиянын архасында тарих дурур. Бизим Мәһәмәдтагы Әлизадә, Әли бәј Һүсәјизадә, Садыг бәј Агабәјов кими онларла интибаһ тишли адамларымыз

вар ки, онлар халгымызын тарихинин парлаг сәһифәләрини јазмышлар. Биз онларын исте'дадлары гаршысында баш әјрик. Лакин буна бир фәрдин исте'дадынш мөһсулу кими јох, ејни заманда, онун шәхсијәттиндә тәчәссүм едән нәслин дашыјыб јашатдыгы саглам кенләрин тәһаһүрү кими бахмаг лазымдыр.

Әкәр биз Шейх Әһмәд Сәјданинин Загафгазија Руһани Идарәсинин биринчи Шейхүлисламы ахунд Мәһәмәдәлинин гардашы оглу вә језнәси, Әли бәј Һүсәјизадә, Мәһәмәдтагы Әлизадә вә Садыг бәј Агабәјовун бу нәслин төрәмәси олдуғуну нәзәрә алсаг, чохәсрилик Азәрбајчан мәдәнијәтинин формалашмасында тајфа, нәсил вә аилә бирликләринин әләгәсини арашдырмагын әһәмијјәти даһа габарыг нәзәрә чарпар. Бах, төгдим етдијимиз шәкил бу бахымдан әһәмијјәтлидир.

МУСАВАТ АРХИВИНДӘН

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧӘБҺӘСИНИН МҮВӘГГӘТИ ИЧРАИЈЈӘ КОМИТӘСИНИН СӘДРИ ИСА ГӘМБӘРОВУН БАКЫНЫН РУСДИЛЛИ ӘҺАЛИСИНӘ МҮРАЧИӘТИ 2.9.1991

2. IX. 91.

О Б Р А Щ Е Н И Е

К РУССКОЯЗЫЧНОМУ НАСНЕНИТ ГОР. БАКУ

Дорогие братья!

Неостратный ход истории привел к крушению тридцатого и нежизнеспособного строя. Демократия стремительно завоевывает все новые и новые территории разваливавшейся империи.

Но в Азербайджане местная партийная элита, поддерживавшая печально известную ГКЧМ, всеми силами тормозит этот процесс. Ради своих корыстных интересов она готова на любую подлость. Их испытанный и лютый прием-организация межнациональной розни, запугивание граждан некоренной национальности. После провокации 1988-го года в Сумгаите и 1990-го года в Баку они какрут посеять семена ненависти между азербайджанцами и русскими, распространяют вымысл о том, что Народный фронт Азербайджана собирается изгнать из города русскоязычное население. В связи с этим Исполнительный Комитет ИСА уполномочен заявить, что все лица русской национальности, постоянно проживавшие на территории Азербайджана, являются полноправными гражданами республики.

ДОУ ДИ Е СОТЕЧЕСТВЕННЫМ! Мы призываем Вас к общности. Мы призываем Вас выразить солидарность и принять непосредственное участие в демократическом движении Азербайджана. Давайте отпор наушимкам и провокаторам!

За Вашу и нашу свободу!

Председатель временного Исполнительного Комитета ИСА

Иса Гембаров

Иса Гембаров

ЈЕНИ КИТАБЛАР

ШАҲНӘЗӘР ҺҮСЕЈНОВ

ӘММӘДБӘЈ АҒАОҒЛУНУН ДҮНҖАКӨРҮШҮ

Бақы 1998

Китабда бөјүк мütәфәккиримиз Әһмәд бәј Ағаоғлунун социал-фәлсәфи, сијаси-һүғуги, дини-теоложи вә с. бахышлары ишығландырылмышдыр.

МУСА ГАСЫМОВ

АЗӘРБАҖЧАН- ТҮРКИЈӘ ДИПЛОМАТИК- СИЈАСИ МҮНАСИБӘТЛӘРИ (АПРЕЛ 1920-ЧИ ИЛ- ДЕКАБР 1922-ЧИ ИЛ)

Бақы 1998

Китабда илк мәнбәләр архив материаллары, сәнәдли мәнбәләр вә дөврү мätбуат материаллары әсасында 1920-1922-чи илләрдә Аәрбајчан -Түркијә дипломатик-сијаси мүнәсибәтләри арашдырылып.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

ХӘЛИЛ РЗА УЛУТҮРК

САБИР РҮСТӘМХАНЛЫ НАҒГЫНДА

Бақы 1998

Китабда шаир Хәлил Рза Улутүркүн ајры-ајры илләрдә Сабир Рүстәмханлы нағгында гәләмә алдығы мәғаләләри, мәсләк досту барәдә гејдләри вә мәктублары, һабелә она һәср етдији ше'рләри топланмышдыр.

ШИРМӘММӘД ҺҮСЕЈНОВ
НӘСИМАН ЈАҒУБЛУ
ЧӘМИЛ НӘСӘНЛИ
БӘХТИЈАР ВАҢАБЗАДӘ

МӘҢМӘМӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘЈӘ ГАРШЫ БӨҢТАН КАМПАНИЈАСЫ АРХАСЫНДА КИМ- ЛӘР ДУРУР?

(ӘСИЛСИЗ УЈДУР-
МАЛАРА ЧАВАБЛАР)

Бақы 1998

Китабда бөјүк өндәр М.Ә.Рәсулзадәнин әлејһинә јазылан мәғаләләрә чаваблар топланмышдыр.

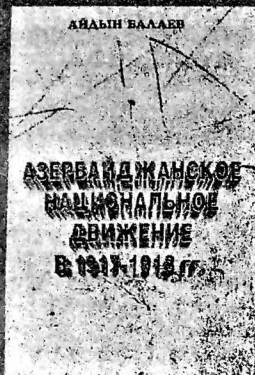
ЈЕНИ КИТАБЛАР

АЈДЫН БАЛАЈЕВ

МИЛЛИ АЗӘРБАЈЧАН ҺӘРӘКАТЫ 1917-1918-ЧИ ИЛЛӘРДӘ

Бакы 1998

Китабда феврал 1917-чи илин феврал ингилабындан сонра Милли Азәрбајчан һәрәкатынын жүксәлиши дөвру тәдгиг олунуб. Китаб рус дилиндә чап едилиб.

СӘБАҺӘДДИН ШИМШИР

МӘҺӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘНИН ТҮРКИЈӘДӘКИ ҺӘЈАТЫ, ФӘАЛИЈЈӘТЛӘРИ ВӘ ДУШҮНЧӘЛӘРИ

Китабда М.Ә.Рәсулзадәнин Түркијәдәки фәалијјәти арашдырылмышдыр. Әсәр Анкарада чап едилмишдир.

